

Terwijl Victor het land uit was, kwam Fidel Castro voor een maand naar Chili. Het was de eerste keer sinds de Cubaanse revolutie dat hij de mogelijkheid had om een ander Latijns-Amerikaans land te bezoeken. Er werd hem een geweldige ontvangst bereid. Langs de hele weg van de luchthaven tot het stadscentrum stond een juichende menigte. Iedereen wilde hem ontmoeten en velen kregen daar de kans toe. Hij bezocht bijna elk hoekje van het land, gewoonlijk in het gezelschap van Allende, en sprak met arbeiders en boeren, studenten en sloppenbewoners; die gesprekken leken meer op massale politieke discussiegroepen dan op de officiële bijeenkomsten ter gelegenheid van een staatsbezoek. Soms waren ze erg geïmproviseerd, wanneer Fidel koos voor een onvoorzien oponthoud in een afgelegen gehucht, of wanneer hij aan een spelletje basket ball mee wilde doen.

De oppositie was woedend, en vastbesloten om een tegenoffensief in te zetten; daartoe voelde ze zich weer sterk genoeg, nu ze was bekomen van de demoralisering na de verkiezingen. Als actiemiddel koos ze voor de mobilisatie van vrouwen uit de midden- en bovenklasse in protestmarsen tegen de regering. Die tactiek was in 1964 al met succes toegepast in Brazilië, als voorspel op de afzetting van president Goulart.

De eerste mars vond plaats toen Fidel nog in het land was en werd, net als in Brazilië, bekend als de 'pannenmars'. De vrouwen droegen allemaal lege pannen waarop ze met houten lepels trommelden. Op die manier wilden ze suggereren dat de socialistische regering hun honger zou hebben gebracht. De mars was goed voorbereid. De leeghoofdige, canastaspelende en cocktaildrinkende dames van de *barrio alto* hadden eindelijk iets te doen. In onze buurt was er een opmerkelijke activiteit. Vrouwen ontptopten zich tot politieke agitatoren, holden van huis tot huis en kwamen op straathoecken bijeen. Ze organiseerden een 'telefoonketting' om de burens tot deelname aan te sporen. Uit de verhalen van de dienstmeisjes en de kinderen begrepen we dat ze hun personeel een avondje vrij gaven, met geld voor een etentje en de bioscoop, als ze met hun *patronas* meededen. Het gerucht deed de ronde dat speciaal voor de gelegenheid gloednieuwe kookpannetjes werden aangeschaft.

Voor de bijeenkomsten van de Unidad Popular kwam de massa te voet opdagen of in bussen, of zelfs met paard en wagen. Maar op de dag van de pannemars waren de wegen van de *barrio alto* naar het stadscentrum propvol glanzende auto's. Die goedgeklede, wel-doorvoede vrouwen, met hun diepvriezers wellicht vol gehamsterd voedsel, en van wie sommige misschien voor het eerst in hun leven een pan ter hand namen, waren opgehitst door een echte angst om hun geprivilegieerde, comfortabele leventje te moeten opgeven. Maar voor de vrouwen die hadden moeten toezien hoe de ondervoeding hun kinderen in de groei belemmerde, die wisten wat echte honger was, boden ze een misselijk makende, zelfs beledigende aanblik.

Rondom de mars — om de vrouwen te beschermen, beweerde men — defileerden de paramilitaire brigades van *Patria y Libertad* (Vaderland en Vrijheid), Chili's grootste fascistische organisatie. Gewapend met stokken, stenen en katapulten begonnen ze in het stadscentrum herrie te schoppen, met de bedoeling een politietoetreden 'tegen weerloze vrouwen' uit te lokken. De rechtse pers beleefde een grote dag.

In de komende maanden zou de strijd om de gunst van de vrouwen een constant thema worden. Typisch feministische activiteit was er nauwelijks in Chili, ondanks het pionierswerk van een aantal vrouwen die het mannenmonopolie van de academische beroepen hadden doorbroken. De vrouwen speelden een actieve rol in de politiek als leden van hun klasse, niet van hun sekse, al hielden ze zich wel hoofdzakelijk bezig met de traditionele 'vrouwenzaken'. De vrouwen hadden altijd conservatiever gestemd dan de mannen (de stemmen werden apart geteld, hun stemgedrag was dus meteen te herkennen). De oppositie rekende er nu op dat ze de Chileense vrouwen voor zich kon winnen. Maar het tegendeel gebeurde. Tussen 1970 en 1973 nam het aantal vrouwelijke stemmen voor Allende nog toe. Dat was niet echt een verrassing, want de meerderheid van de vrouwen was er onder Allende veel beter aan toe dan ooit tevoren. Door het hamsteren en de lucratieve zwarte handel waren er wel problemen, en later zorgden de eigenaars en spilfiguren van het transport ook voor moeilijkheden in de distributie, maar toch ging de levensstandaard van de armsten er zichtbaar op vooruit. De bedelaars die ik altijd had zien rondzwerven in Santiago — moeders die met hun baby's op de arm kwamen aankloppen voor een korst

brood, kinderen die zongen op de bussen of die onder de bruggen sliepen — verdwenen allemaal, omdat de lonen van de mannen omhoog gingen, zodat ze hun gezinnen echt konden onderhouden.

De werkloosheid werd drastisch terugschroefd; de vrouwen werden aangespoord om uit werken te gaan, om werk te zoeken in de fabrieken. In de genationaliseerde bedrijfstakken werd er veel energie besteed aan de inrichting van crèches en van kantines met warme maaltijden. Er werd zelfs geëxperimenteerd met een systeem waarin de vrouwelijke werknemers uit de kantine een warme avondmaaltijd voor hun gezin konden meenemen. Voor vrouwen met een baby die werk nodig hadden waren er nu ook andere mogelijkheden dan dienstmeisje te worden. Het werd zelfs steeds moeilijker om een dienstmeisje te vinden, zeker in Santiago. De dienstmeisjes vormden een eigen vakbond om betere lonen en werkomstandigheden af te dwingen.

De textiel, waarin traditioneel een groot percentage vrouwen tewerkgesteld waren, was een van de eerste sectoren die genationaliseerd werd, en zo waren een aantal van de eerste directeur-arbeiders vrouwen. Victor werd uitgenodigd op het feest ter gelegenheid van de nationalisering van Chili's grootste textielfabriek, waarbij de vlag van de multimiljonairsfamilie Yarur gestreken werd. Zo'n viering moest natuurlijk begeleid worden met volksliederen.

Tot voor die dag moesten de arbeiders, om op de loonlijst te worden gezet, onvoorwaardelijke trouw zweren aan de Yarurs, met de handen op een schedel die voor die gelegenheid werd bewaard. Maar nu werd de fabriek beheerd door de werknemers en was eigendom van het hele land; een Chileense vlag wapperde op het dak. Victor maakte natuurlijk een lied voor die gelegenheid en zong het daar — het heette 'Hoe de tijden veranderen'. Hij vroeg aan de arbeidsters hoe ze zich voelden. Ze vertelden hem hoe groot het verschil was: ze maakten er een erezaak van om hun bijdrage te leveren aan de revolutie door harder te werken en de produktie te verhogen; dat was hun plicht tegenover het vaderland. Vroeger hadden ze alleen gevoeld dat ze werden uitgebuit voor de winst van de privé-eigenaars.

Ik merkte die veranderende houding bij vrouwen die ik jaren had gekend. Bij Rosita bijvoorbeeld, een vrouw die de was deed voor mensen in onze buurt. Ze moest kilometers rijden door Santiago, met ten minste twee verschillende bussen; ze was beladen met een enorme

berg wasgoed en daarbij gewoonlijk nog een baby, en een klein kind volgde haar op de voet. Inmiddels liepen haar andere kinderen thuis, in de verafgelegen *poblacion* San Miguel, vrij rond. Haar man was meestal werkloos en dronk veel. Een stereotiep verhaal. Net als Victors moeder was zij de steunpilaar van haar gezin, en ze werkte uren en uren om haar kinderen voor de honger te behoeden. Ik ging haar meermaals bij haar thuis opzoeken — typische bezoeken van een burgerlijke *patrona* — en dan bracht ik haar oude matrassen of een petroleumkacheltje dat we niet meer gebruikten. Het was een van de armste *poblaciones*, met dicht opeengepakte primitieve houten hutten, onverharde wegen, één kraan per tien huizen. Rosita had geen enkele ambitie, ook niet voor haar kinderen; ze had zich er al bijna bij neergelegd dat die zouden opgroeien tot dieven en zakkenrollers. Er bestond niets anders. Haar eigen leven was niets meer dan een aanhoudend gesloof om een schamel bestaansminimum bijeen te schrapen. Zoals veel Chileense arbeidersvrouwen had ze al vroeg al haar tanden verloren en ze zag er erg oud uit voor haar leeftijd; ze was rond de veertig.

We verloren haar een tijdlang uit het oog, maar in 1972 ontmoette ik haar opnieuw. Ze woonde nog in dezelfde wijk, maar wat een verschil! Er was in haar materiële omgeving geen mirakel gebeurd, behalve dan dat het huis er schoner uitzag en veel beter onderhouden, en dat er een degelijke waterleiding en -afvoer was aangelegd. Maar Rosita zelf was veranderd. Ze was heel actief en druk werkzaam in de buurtorganisatie en voelde dat ze echt iets deed voor haar gemeenschap en haar gezin. Ze noemde me niet langer *Señora* maar *Compañera Juanita*; niet alleen was dit voor mij persoonlijk een groot compliment, maar het vatte ook samen hoe haar houding tegenover het leven en de maatschappij was veranderd. Het was een teken van haar nieuw gevonden zelfvertrouwen. Ze beijverde zich om een voorstelling van het Ballet Popular te organiseren in haar wijk, gevolgd door danslessen voor jongeren in het buurthuis — daarover spraken we nu, en niet meer over hemden en lakens; en ik moest ervoor zorgen dat aan haar voorstel gevolg werd gegeven.

In kringen van de Unidad Popular was men zich zeker bewust van de nood om vrouwen meer te integreren in de gemeenschap, in de arbeid, in de politiek. We hadden vrouwelijke ministers — zo was het een bijzonder moment toen Mireya Baltra tot minister van tewerkstelling werd benoemd — vrouwelijke senatoren, vrouwelijke

afgevaardigden. Maar dat was op zich niet nieuw. In Chili was er in de hogere regionen altijd al plaats geweest voor enkele vrouwen, in het bijzonder voor diegenen die het zich konden veroorloven om een ander met de onvermijdelijke 'vrouwentaken' te belasten.

Maar ook onder een socialistische regering hielden de ingewortelde vooroordelen stand. Als een actievoerster een vergadering voorzat moest ze er gauw vandoor om het avondeten voor haar man klaar te maken. Die rekende erop dat het eten klaar stond en dat zij hem opwachtte wanneer hij thuiskwam, zelfs al was hij socialist en geloofde hij theoretisch in vrouwenrechten. Toen de regering een campagne voerde om de mensen meer vis te doen eten, die overvloedig en goedkoop was, in plaats van het schaarse vlees, gebruikte ze daarbij foto's van arbeidersvrouwen die vol enthousiasme vis stonden te bakken op straat. De vrouwen werden voorgesteld als trouwe wezens die aan de zijde van hun man, hun specifieke taken uitvoerden ten gunste van de revolutie.

In die tijd hadden we daar geen bezwaar tegen. Integendeel, de vrouwen waren blij met het gevoel dat ze zich nuttig konden maken. En de vrouwenorganisaties begonnen inderdaad een vitale rol te spelen: ze hielpen bij de bestrijding van de zwarte handel en bij het opzetten van alternatieve distributiesystemen. We waren *compañeras*, en we hadden naast de mannen een plaats in de strijd ... We hadden dezelfde vijanden.

Victor en ik kampten met een chronische ontredde- ring van ons levensritme, of toch tenminste van onze dagelijkse tijdsindeling. Ik ben een van die vreselijke mensen die 's ochtends al voor zeven uur wakker worden, meteen helder en actief, klaar om wat dan ook aan te pakken. Dat komt, denk ik, doordat ik jarenlang de futloze studenten in mijn ochtendlijke lessen moest oppeppen voor ik aan mijn eigen werkdag als danseres begon. Maar Victor, die nochtans best erg vroeg kon opstaan, zelfs als hij maar om drie uur 's ochtends was gaan slapen, had eigenlijk de hele voormiddag nodig om echt wakker te worden. Als we ruzie hadden, dan was dat bijna altijd 's morgens; onze conversatie ging dan bijvoorbeeld zo :

IK (*Ben al twee uur op en heb Manuela naar school gebracht... Vrij tactvol.*) Papi, binnen een tiental minuten moet ik vertrekken. (*Niet helemaal waar; ik wist wat er zou gebeuren, en dus loog ik*

hier altijd een beetje.) Ga je mee? (De bus naar het centrum nemen betekende ten minste een half uur wachten, en misschien de hele rit lang als een zelfmoordkandidaat naar buiten hangen.)

VICTOR *(Is zopas als een slaapwandelaar naar beneden gekomen, neemt z'n ontbijt — altijd een kop thee en een gekookt eitje — en leest knorrig de krant.)* Uurgh !

IK *(Na acht minuten zonder teken van beweging. Iets luider en nadrukkelijker.)* VICTOR, ik moet NU gaan, anders ben ik te laat voor mijn les !

VICTOR *(Realiseert zich blijkbaar wat ik zeg.)* Aaaaaaaaahhh ...
Wacht op me, Mamita ... Ik kom zo.

IK Goed, maar HAAST JE. Ik start de auto. *(Dat nam altijd nogal wat tijd in beslag.)*

(Victors rug, in zijn groene badstof kamerjas, verdwijnt boven aan de trap... Ik hoor hem de badkamer in gaan... verre geluiden... geplens... gezang...)

IK *(Tien minuten later, razend; ik laat de motor ronken en gil omhoog naar het badkamerraam.)* VICTOR, IK VERTREK NU, NU MET-EEN! JE WEET TOCH DAT IK NIET TE LAAT MAG KOMEN VOOR MIJN LES. HAAST JE TOCH, IN GODSNAAM !

Tot op dit punt was de situatie volledig voorspelbaar. De afloop varieerde volgens Victors stemming en volgens de vraag of ik al dan niet te laat was zoals ik beweerde.

Soms kwam Victor binnen een redelijke tijd naar buiten stommelen, humeurig en zwijgzaam; dan ging hij achter het stuur zitten en luchtte zijn woede op de wagen terwijl hij naar de stad reed en ik, in de passagiersstoel, me diep beklaagde dat ik naar hem had geschreeuwd. Dan zette hij me zonder een woord af bij de faculteit en reed weg naar zijn verschillende afspraken. Soms klonk er alleen maar een woedend gebrul uit de badkamer: dat ik dan verdomme maar zonder hem moest gaan. Soms — eerder zelden, want ik wilde echt graag dat hij met me meeding — deed ik mijn woord gestand en reed zonder hem weg, wel wetend dat hij te laat zou komen op een of andere afspraak of repetitie. Het was bij een van die gelegenheden dat ik de boom in het midden van de binnenplein ramde; een andere keer nam ik bijna de garage mee; toen moet ik dus wel echt kwaad geweest zijn.

Maar wat er 's ochtends ook gebeurde, 's middags kwam Victor

ofwel opdagen in de dansschool — soms stond hij me grijnzend op te wachten als ik uit de les kwam — ofwel belde hij me op om te vragen hoe het met me ging. Onze ruzies duurden nooit lang en gingen gewoonlijk over volslagen idiote dingen.

Ongelukkig genoeg was ik 's avonds even ongenietbaar als Victor aan het ontbijt. Om twee uur in de morgen kon hij vol leven zijn en zingen en converseren terwijl ik in een soort coma lag en mijn bewuste activiteit zich beperkte tot een poging om wakker te blijven.

Maar als ik thuis was en in bed, dan lag ik wakker tot de auto buiten aan kwam snorren en ik het heerlijke geluid hoorde van Victors sleutel in het slot. Ik hoorde hem de keuken in gaan en met z'n hoofd in de koelkast zoeken naar iets eetbaars, en dan de trap oplopen. Hij kwam stilletjes binnen — misschien sliep ik — maar zodra ik me verroerde begon hij me te vertellen over de voorstelling of de vergadering en over de laatste nieuwtjes en roddeltjes. Pas wanneer hij naast me ging liggen en me omhelsde, en ik de warmte van zijn lichaam voelde, wist ik dat hij gezond en wel was en kon ik me ontspannen.

Op een voortdurende, knagende angst om Victors veiligheid na, had ik redenen te over om gelukkig te zijn. Onze relatie bleef even liefdevol, en was nu nog verrijkt door het gevoel dat we beiden een eigen plaats hadden in een gemeenschappelijke strijd. We waren evenzeer *compañeros* als echtgenoten.

Ik leefde mee met zijn werk, ten minste gevoelsmatig, maar soms heel direct of als kritische toeschouwer. Ik had hem door moeilijke tijden heen geholpen, hij had me altijd zijn liefdevolle steun geboden als ik die nodig had. Hij respecteerde altijd mijn uurrooster en verwachtte nooit dat ik hem zou opwachten. Toch was hij altijd enthousiast wanneer ik voor hem kookte of tijd had om hem op een van zijn expedities te vergezellen; zozeer zelfs dat ik geloof dat hij het best fijn had gevonden wanneer ik een meer conventionele vrouw was geweest.

Het ergste aan deze jaren was dat er nooit tijd leek te zijn om te praten. Victor holde altijd van de ene afspraak naar de andere, en als ik met hem wilde spreken, dan moest ik gewoonlijk als het ware in de rij gaan staan, achter tien anderen die wachtten om hem een dienst te vragen. Dat zorgde natuurlijk voor wrijving in onze relatie, al praatten we altijd alles uit wanneer we maar even rustig samen konden zijn. Ik ergerde me niet aan Victors activiteiten, maar ik

wenste wel dat hij er niet zoveel had. Ik keek altijd uit naar een denkbeeldige tijd waarin we het wat kalmer aan zouden kunnen doen.

Ons huis was nu een drukke plaats. Het was gewoonlijk vol met mensen van alle leeftijden. De Chileense kinderen woonden blijkbaar buiten of in elkaars huizen, maar altijd in flink grote groepen die als bijenzwermen in een of ander huis neerstreken; in die groepen was er geen zweem van de politieke rivaliteit of zelfs haat van hun ouders. Manuela en Amanda hadden elk hun eigen groep vriendjes.

Bovendien hadden we nu de studio in de tuin, en die was voortdurend in gebruik voor muziekrepetities of dansworkshops. De mensen hielden zich overeind met koppen thee of koffie, ofwel nam iedereen na een werktijd *onces* (letterlijk 'elven'), die heel eigen Chileense gewoonte om in de namiddag te eten, maar zonder enige gelijkenis met de *afternoon tea*. Grote koppen melk, gekleurd met sterke, lang getrokken thee, broodjes — geroosterd als ze meer dan een paar uur oud waren — met boter, kaas, puree van avocado's of een dikke zoete 'kaas' van kweeperen.

Als Victor pas naar de markt was geweest, was er soms ook nog *arrollado* — kruidige sneetjes varkensvlees met chilibonen en veel look. Dat was Victors grootste bijdrage tot het huishouden: een keer per week — gewoonlijk 's zaterdags — stond hij erg vroeg op en ging naar de *vega*, de groentenmarkt. Dat deed hij erg graag; hij voelde er zich volledig thuis. De sfeer was precies hetzelfde als op de Westmarkt waar hij als kleine jongen zijn moeder in haar restaurant had geholpen. Hij was een vaste klant en leerde de kooplui kennen. Hij kwam altijd thuis met hele vrachten van zijn geliefkoosde spijzen: *porotos granados* — verse bonen om op Chileense wijze klaar te maken met mais, pompoen en een snuifje verse basilicum — geitekaas, enorme tomaten om met uien tot een sla te verwerken, *corvina*, een overheerlijke vis die wat leek op een grote heilbot, afkomstig uit de Stille Oceaan — een van de weinige gerechten die ik echt goed kon klaarmaken; en dan, in het seizoen, al die prachtige vruchten die in Chili zo goedkoop zijn: meloenen, druiven, allerhande perziken en nectarines, kersen als duive-eieren, abrikozen, stoofappels ...

Victor hield van eten, al moest hij het vaak een hele dag zonder stellen omdat hij geen tijd had; hij hield van dansen, trachtte zoveel mogelijk te oefenen, ging naar de lessen als hij kon en bracht ons vaak

aan het lachen met zijn grappige improvisaties; hij hield van cadeautjes geven en kwam van zijn tournees altijd terug met zijn koffer vol spullen die hij onderweg op markten had gevonden — handwerk, poncho's, aardewerk. Ik heb nu nog een geborduurde jurk die hij voor me meebracht uit Mexico, een prachtige poncho uit Peru, fijn naaldwerk uit Paraguay. Hij hield van zwemmen, met vakantie gaan, vis en schaaldieren eten op het strand, exploreren, het hele gezin in de tuin met koud water besproeien op een hete zomerdag, op 18 september naar de *fondas* gaan om de *cueca* te dansen, thuis zijn met vrienden, de haard aanmaken en pinda's roosteren ... allemaal dingen waar bijna iedereen van houdt. Hij was niet verslaafd aan werken, al werkte hij onmenselijk hard. Zijn enthousiasme was aanstekelijk, net als zijn lach en zijn glimlach.

Manuela had het altijd al goed met Victor kunnen vinden, maar naarmate ze ouder werd verbeterde hun verstandhouding nog. Hij was haar vader én haar vriend. Soms ging hij haar kamer binnen terwijl ze haar huiswerk maakte of naar muziek luisterde, en ging op haar bed zitten om met haar te babbelen. Toen hij werd uitgenodigd om op haar school te zingen vroeg hij haar daarover om advies. Ze konden zitten praten over de nieuwste hits op de radio — Victor was een fan van de Beatles — of over haar schoolwerk, over haar luiheid of grote ijver en de redenen daarvoor. Wanneer hij nu en dan in het Manuel de Salas verscheen veroorzaakte dat nauwelijks enige beroering, want alleen Manuela's beste vriendin wist dat Victor haar tweede vader was.

Van al onze gezamenlijke belevenissen als gezin tijdens de jaren van de Unidad Popular, was ons bezoek aan Cuba in het begin van 1972 wel een van de belangrijkste. Victor was uitgenodigd om in het hele land concerten te geven, en ik om les te geven in de school voor moderne dans. De uitnodiging was met typisch Cubaanse gulheid aan het hele gezin gericht.

Cuba begon weer diplomatieke betrekkingen aan te knopen en was daardoor veel beter toegankelijk, maar je kon er nog steeds niet met een rechtstreekse vlucht heen. In Mexico City moesten we overstappen. Voor we aan boord van het Cubaanse toestel mochten gaan werden we een voor een meegenomen in een griezelige gang van de luchthaven, waar we werden gefotografeerd. Ik kan alleen maar veronderstellen dat de CIA hier achter zat.

Het was mijn eerste bezoek aan het eiland, en Victor was er niet

meer teruggeweest sinds hij er kort na de revolutie met 'Parecido a la Felicidad' had rondgetrokken. Nu had hij een druk concertprogramma, zowel in Havana als in het binnenland, waar hij zangers ontmoette van de *Nueva Trova*, een postrevolutionaire muzikale beweging die in de Sierra Maestra werkte met de boeren en de studenten-vrijwilligers.

Inmiddels bleef ik met de meisjes in Havana en gaf lessen aan de moderne dansgroep en de school. Die waren gehuisvest in een park vol tropische planten en bomen, een paradijs in vergelijking met ons benauwde onderkomen in het centrum van Santiago, zeker als je weet dat de studenten in eigen homes verbleven, en dat ze in het hele land werden geselecteerd, enkel en alleen op basis van hun talent. Als ze eenmaal waren toegelaten hadden ze geen financiële problemen meer en konden ze zich volledig aan de studie wijden.

We ontmoetten Haydée Santa Maria, die had behoord tot het kleine groepje revolutionairen dat in 1953 met Fidel de aanval op de Moncada-kazerne had uitgevoerd. Nu was ze directrice van de *Casa de las Americas*, en ze inviteerde Victor om daar een concert te geven. Ze hield van zijn liederen en zijn zangstijl, en ik begrijp waarom; van haar komt de uitspraak: 'sommige muzikanten houden alleen van hun muziek, maar anderen houden van het volk ...'

We beleefden een heerlijke tijd in Cuba. Dertien jaar na de omverwerping van Batista leek dit een samenleving die iedereen kansen bood. Er was een indrukwekkend aantal nieuwe scholen en crèches, waar baby's aan de zorg van gekwalificeerd personeel konden worden toevertrouwd terwijl hun moeders uit werken gingen. Indrukwekkend was ook de toename van de huisvesting; men werkte volgens een economisch systeem van geprefabriceerde blokken, met open gaanderijen vol tropische planten, zodat lichte en aantrekkelijke gebouwen ontstonden. En even indrukwekkend was de houding van balletdansers, docenten, acteurs, iedereen die we ontmoetten; elk jaar hielpen ze allemaal mee met de zo belangrijke suikeroogst; iedereen ging ook in militaire dienst, altijd waakzaam voor een herhaling van de Varkensbaai-invasie.

Maar ondanks alles wat hier gebeurde waren onze gedachten nooit ver van Chili. Victor was ongeduldig om weer thuis te zijn. Toen we het vliegtuig naar Santiago namen voelde ikzelf me eerlijk gezegd heen en weer geslingerd tussen het ongeduld om terug te gaan naar 'waar de aardappelen branden' en een diepe angst.

We waren maar enkele weken weggeweest, maar in Chili verliep alles zo snel dat we nu al een verandering in het politieke klimaat voelden. De oppositie was zich echt opnieuw aan het organiseren. We hoorden dat ze van een UNCTAD-vergadering in Santiago en van de aanwezigheid van de vele buitenlandse journalisten gebruik hadden gemaakt om een grote protestmars te organiseren — een vervolg op de pannemars van enkele maanden tevoren — met de slogan *Juntos, ciudadanos!* of 'Word woest, burgers!'. De Unidad Popular had gereageerd met een tegenbetoging die driemaal zo groot was, de grootste die tot dan toe was gehouden.

Maar er was ook slecht nieuws, zeker voor ons: in de universiteit van Chili waren er pas verkiezingen gehouden voor een nieuwe rector en andere topfuncties; die verkiezingen hadden geresulteerd in een zwaai naar rechts, niet alleen tegen de Unidad Popular maar tegen de hervormingen zelf. De nieuwe rector was een christen-democraat, Edgardo Boeninger.

Als nationale instelling was de universiteit van Chili zo belangrijk dat deze verkiezing een grote politieke draagwijdte had. De strijd ging niet zozeer tussen individuele kandidaten als wel tussen verschillende politieke krachten, en de media besteedden er evenveel aandacht aan als aan een parlamentsverkiezing, met televisiedebatten en interviews. Gelukkig had onze faculteit zich duidelijk uitgesproken voor de hervormingen en voor de Unidad Popular, maar het totale resultaat was een slag voor de regering.

Veel mensen gaven de schuld hiervoor aan de uiterst linkse groepen die met hun acties tijdens de verkiezing verdeeldheid zouden hebben gezaaid; ik weet niet in hoeverre dit verwijt terecht is. Die groepjes waren klein maar wel erg actief onder de studenten, en tijdens de campagne hadden ze met evenveel vuur de Unidad Popular als de rechtse kandidaten aangevallen.

Anderzijds behaalde de Unidad Popular die winter in andere belangrijke verkiezingen een overweldigende meerderheid — bijvoorbeeld in de federatie van vakbonden, de CUT, in de technische hogeschool en in een tussentijdse verkiezing voor de Senaat in de noordelijke provincie Coquimbo, waar Amanda Altamirano, een communiste, de absolute meerderheid verwierf.

Maar de aanvallen van zowel links als rechts begonnen storend te werken op de verhouding tussen de deelpartijen van de Unidad Popular, en dat was het meest verwarrende nieuwe element. In mei

1972, kort na onze terugkeer, raakte Victor betrokken bij een toestand die ontstaan was in de universiteitsstad Concepcion, waar de MIR gesticht was en nog steeds zijn grootste invloed had.

De MIR verklaarde dat het programma van de Unidad Popular volkomen verouderd was, en had de plaatselijke afdelingen van een aantal Unidad Populartpartijen, met name de socialisten en de MAPU, zover gekregen dat ze de nationale politiek van hun partijen en van de regering afwezen. Ze eisten de oprichting van 'volksvergaderingen' om de grondwettelijke regeringsstructuren te vervangen, en hadden Concepcion uitgeroepen tot *Territorio libre de America* — bevrijde zone. Ze wilden een betoging van de christen-democraten in de stad beletten, en zouden op die manier zonder twijfel Patria y Libertad in de gelegenheid stellen om wanordelijkheden en chaos te veroorzaken. Ze dreigden om geweld met geweld te bestrijden.

In die complexe en delicate situatie werd Victor gevraagd voor een concert in de universiteit van Concepcion, het middelpunt van de rebellie tegen de regering. Onder dergelijke omstandigheden moest zo'n concert ook een politieke verklaring inhouden; Victor riep op tot eenheid en tot steun aan de regering, en haalde zich op die manier de woede van extreem-links op de hals.

Hoezeer hij ook kon meevoelen met de ergernis van de studenten over het fascistische geweld dat zich bij de oppositiedemonstraties op straat voordeed, toch was het voor Victor duidelijk — en dat zei hij ook — dat de confrontatie waar Patria y Libertad zo duidelijk op aanstuurde moest worden vermeden. Om een meerderheid van de bevolking warm te maken voor revolutionaire veranderingen was een gewelddadige onderdrukking van de vrije meningsuiting van de 'democratische' oppositie zeker niet het goede middel; en de oppositie deed inderdaad haar best om zichzelf voor te stellen als het slachtoffer van de 'marxistische repressie'. Een versplintering binnen de Unidad Popular zou meer dan wat ook fataal zijn.

Een eerste periode van verdeeldheid had zich al meer dan twaalf maanden eerder voorgedaan, in juni 1971. Toen waren er tussen de Unidad Popular en de leiding van de Christen-democratische Partij besprekingen aan de gang om tot een soort van wapenstilstand te komen. De *Vanguardia Organizada del Pueblo* of VOP, een linkse splintergroep, koos precies dat moment uit om Edmundo Pérez Zucovic te vermoorden, de minister van binnenlandse zaken in Frei's regering. Hun actie maakte een eind aan de besprekingen en wierp

een onoverkomelijke barrière op tussen de Unidad Popular en de christen-democraten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel mensen geloofden dat de VOP een initiatief van de CIA was.

Het was een afschuwelijk moment geweest toen we het nieuws over de radio vernamen. Victor kwam bleek en ontdaan thuis. Ondanks de aanslag op generaal Schneider waren politieke moorden in Chili toen nog niet gebruikelijk. We waren natuurlijk ontzet over deze daad, en Victor was wel bijzonder bezorgd; een aantal mensen wilden hem immers de schuld geven, omwille van zijn lied 'Preguntas por Puerto Montt'.

Na de problemen in Concepcion was de MIR bij een ander incident betrokken. Toen de politie in de sloppenwijk Lo Hermida een zoekactie uitvoerde naar gezochte misdadigers, botste ze daar op georganiseerd en gewapend verzet van de bewoners onder leiding van de MIR, en toen Allende persoonlijk met hen ging praten versperden ze hem de weg. (Een van de leidende figuren van dit incident, *Comandante Raul*, maakte later een opvallende ideologische ommekeer: hij werd een beruchte folteraar voor de DINA, de geheime politie van de militaire junta.)

Het was opnieuw een slecht moment. De krachten van de Unidad Popular waren verdeeld door inwendige geschillen en conflicten, op het ogenblik dat de oppositie haar campagne en haar samenzweerderige activiteit tegen de regering opvoerde. Zelfs in onze faculteit waren de spanningen tussen de politieke groepen sterk voelbaar. Met het verstrijken van de maanden drong de sfeer van verbittering ook door tot de lessen en de repetities; en dan zwijg ik nog over de vele vergaderingen die in antwoord op een of andere politieke crisis werden belegd, en die vaak uitliepen op gevechten tussen drie partijen: de Unidad Popular, de uiterst rechtse en de uiterst linkse minderheden.

Alleen in de veelvuldige, massale marsen die de fascistische in Santiago van de straat moesten houden kon blijkbaar de versplintering worden overwonnen en een geest van eenheid bewaard blijven. In die massale marsen, met een bijna fysiek contact, met de opwindende om tot een actieve menigte te behoren, konden de geschillen voor een ogenblik worden vergeten. Het was op dit moment, nu de geest van eenheid in het gedrang kwam, dat de slogan *El pueblo unido jamas sera vencido* (Het verenigde volk zal nooit worden verslagen) ontstond. Later nam Sergio Ortega die slogan op

in een krachtig lied dat door Quilapayun werd uitgevoerd, maar in 1972 was hij al te horen in de straten van Santiago, een waarschuwende kreet die tevens blijk gaf van vastberadenheid.

In augustus en september nam het straatgeweld van de rechtse bendes nog toe. De Unidad Popular organiseerde een massale, ordelijke mars om de tweede verjaardag van Allende's verkiezing te vieren; voor de eerste keer marcheerden we door het hart van de *barrio alto*, langs de Avenida Providencia, langs de hoge, riant appartementengebouwen. Een aantal bewoners schreeuwden ons van op hun balkons beledigingen en dreigementen toe; de menigte antwoordde met een uitdagend gebrul en met grove grappen.

Slechts een paar dagen eerder had diezelfde laan vol rook en traangas gehangen, terwijl groepjes fascistische van Patria y Libertad trolleybussen omgooiden en in brand staken, en barricades opwierpen met brandende autobanden. De Providencia was hun territorium, en de leiders van Patria y Libertad kwamen vaak samen in het restaurant *Munich*, midden in die wijk.

Ook rond de faculteit deden zich veel rellen voor, georganiseerd door de oppositie en soms door uiterst links. Vanuit de verdiepingen van het gebouw konden we zien hoe de paramilitaire brigades van de Nationale Partij beneden op straat straffeloos paradeerden en exerceerden; een keer zagen we een senator van die partij met een geweer zwaaien terwijl hij demonstranten voor het gerechtsgebouw ophitste.

Een voortdurende bron van conflicten was de voorgestelde onderwijshervorming, het plan voor een *Escuela Nacional Unificada* of ENU; dat plan was op zich nauwelijks radicaler dan de scholengemeenschappen in Groot-Brittannië, maar hier was het erg omstreden; het vormde immers een bedreiging voor de autonomie van het grote aantal scholen dat door de katholieke kerk werd beheerd. Bendes van middelbare scholieren, vooral van de privé-scholen in de *barrio alto*, overrompelden bijna dagelijks het centrum van Santiago, veroorzaakten ongeregelde heden en voerden doorlopend strijd met de politie. Sommigen waren amper 12 of 13 jaar oud. Gelukkig gingen de lessen in het Manuel de Salas gewoon door en bleven daar slechts enkele leerlingen afwezig. Zelfs in Manuela's leeftijdsgroep werd het zoveel als een patriottische plicht om harder dan gewoonlijk te studeren en geen enkele schooldag te missen.

De nationalisering van de kopermijnen in juli 1971 was wellicht de

belangrijkste en zeker de meest populaire maatregel die de Unidad Popular-regering ooit heeft genomen. Er werd een commissie van ambtenaren gevormd die moest bepalen welke compensatie verschuldigd was aan Anaconda, Cerro en Kennecott, de drie Amerikaanse bedrijven aan wie de mijnen hadden toebehoord. De commissie besliste dat de totale compensatie moest worden verminderd met de buitensporige winsten die de bedrijven tijdens de voorgaande jaren hadden gemaakt.

Deze beslissing was rechtvaardig en oogstte veel bijval, maar in New York en andere financiële centra alarmeerde ze de beheerders van grote handelsmaatschappijen. Als Chili kon opkomen voor zijn onafhankelijkheid en kon terugslaan tegen de diefstal van zijn natuurlijke rijkdommen, hoeveel ontwikkelingslanden zouden dan dat voorbeeld volgen? Nu begonnen de handelsmaatschappijen pas ernstig aan wraak te denken, en ze gaven hun steun aan de destabiliseringspoging die al door de CIA en ITT was opgezet.

In oktober stuurde de *Kennecott Copper Company* aan op een internationaal embargo op het Chileense koper, en Chileense schepen werden in Europese havens aan de ketting gelegd, zodat ze niet konden lossen of doorvaren. In eigen land begon de machtige organisatie van de transportondernemers aan een staking, naar eigen zeggen tegen de dreigende nationalisering en tegen de schaarste van onderdelen en banden; in werkelijkheid betrof het een gecoördineerde poging om het land lam te leggen en Allende's regering omver te werpen.

Door Chili's vreemde geografische vorm kon een onderbreking van het verkeer op de noord-zuid-autoweg al gauw nefaste gevolgen hebben. De staking was haarfijn georganiseerd. Hele vloten vrachtwagens werden uit het verkeer genomen en op strategische punten in kampen bijeengebracht. De aanblik van die lange rijen vrachtwagens was angstwekkend: honderden enorme gevaarten, meestal opgesteld op iets hoger gelegen terreinen, en bewaakt door groepjes gewapende mannen.

De politie kon de trucks onmogelijk verspreiden of opvorderen zonder een confrontatie aan te gaan, en natuurlijk konden de transporteurs rekenen op de medewerking van de landeigenaars. Niet alleen lag het transport stil, bovendien kon vanuit de kampen de autosnelweg gecontroleerd worden. Gewapende bendes legden wegblokkades aan, stortten zich op elke vrachtwagen die nog op de

weg was en strooiden *miguelitos*, gevaarlijke kleine tuigen gemaakt van gebogen spijkers, die een band aan flarden konden rijten.

Nu het hele wagenpark aan tankwagens was lamgelegd, werd benzine meteen zoiets als vloeibaar goud, en om een paar liter te kunnen kopen moest je uren wachten, terwijl je je wagen in de rij voortduwde om geen druppel te verspillen. Petroleum, onmisbaar in de *poblaciones* voor verwarmen en koken, verdween; essentiële goederen — bloem voor brood, melk voor de kinderen, rijst, aardappelen, suiker, om nog te zwijgen over dingen als vlees en eieren — waren haast niet meer te krijgen; de eigenaars van de grootste melkerij lieten duizenden liters melk in de goot gieten, om hun steentje bij te dragen tot de crisis.

Er kwam onmiddellijk een massaal antwoord op de noodsituatie. Een aanzienlijk aantal vrachtwageneigenaars, vooral diegene die maar één of twee wagens bezaten, wilden niet deelnemen aan de politieke staking. Ze vormden een eigen, onafhankelijke organisatie, MOPARE, en trachtten daarmee een deel van de moeilijkheden op te lossen. Het was ontroerend om de konvooien van oude, versleten vehikels — ze deden me denken aan de wagen van Pedro Morgado — voorbij te zien rammelen. De chauffeurs beseften maar al te goed dat ze aanvallen riskeerden van bendes uit de vrachtwagenkampen, al werden ze dan af en toe geëscorteerd door de politie. Banden werden lek gestoken en voorruitte verbrijzeld, en veel chauffeurs werden gewond.

Arbeiders, studenten, leraren, kunstenaars en veel universitaires sloegen de handen in elkaar om met vrijwillige arbeid de gevolgen van de staking te bestrijden. De studenten van de technische hogeschool deelden in de *poblaciones* voedsel en petroleum uit en leverden daarmee wel de grootste bijdrage, maar ook de leden van onze faculteit werden gemobiliseerd.

Wij hadden de opdracht om goederentreinen te lossen in het centraal station. Ik herinner me dat Victor met Quena instond voor de organisatie van de verschillende ploegen, om aan de meest dringende behoeftes te voldoen — die of die *poblacion* zat compleet zonder petroleum, een voertuig was dringend nodig, vierhonderd zakken bloem moesten worden gelost in het goederenstation, naar een andere *poblacion* moest melk worden gevoerd, enzovoort.

Victor deed wel meer dan alleen maar bij de telefoon zitten of zingen terwijl de anderen werkten. Ik zie hem nog voor me, staande

op een hoop bloemzakken die hij zwetend een voor een optilde, terwijl een lange rij mensen — vooral acteurs en dansers — ze uit de trein aandroegen. Het was zwaar werk om de zakken ordelijk op te stapelen, maar Victor zag er gelukkig uit ; hij maakte grapjes met de mensen om hem heen, die door zijn goede humeur werden aangestoken. Vanwege de moeilijkheden met mijn rug kon ik alleen de veel lichtere dozen met spaghetti dragen en stapelen — en ook dat was uitputtend. Maar we voelden allemaal dat we iets nuttigs deden, en we waren optimistisch omdat we wisten dat honderdduizenden in het hele land hetzelfde deden.

Toch begon de staking onvermijdelijk zwaar door te wegen op de economie. Het zaaien in de lente liep vertraging op omdat de zaden niet tijdig ter bestemming konden worden gebracht, er ging produktie verloren omdat in de fabrieken grondstoffen ontbraken. Om de zaak nog erger te maken sloten andere sectoren van de middenstand zich bij de staking aan : de winkeliers, de autobusondernemers, de vereniging van medici en andere beroepsgroepen. Maar de vrijwilligers gingen nog harder werken, arbeiders trachtten produktierecords te breken, artsen die de Unidad Popular steunden vormden een eigen 'patriottisch front' en presteerden dubbele werkdagen om hun stakende collega's te vervangen, winkeliers trachtten hun zaak open te houden ondanks het risico dat hun ruiten werden ingegooid.

Er waren veel lelijke incidenten. Ik herinner me het ongewone geval van de Coppelia, een elegant ijssalon in de Providencia ; door die ligging bestond de clientèle hoofdzakelijk uit tieners van de *barrio alto*, en het ijs was er even duur als heerlijk. De eigenaar, een Zwitserse jood, was een vooruitstrevend man. Ten tijde van de staking werd de zaak uitgebaat als een werknemerscoöperatie, en ze bleef natuurlijk open. Tijdens een van de waanzinnige tochten van fascistische bendes door de wijk, werd het ijssalon gewelddadig aangevallen, het spiegelglas en alle toestellen werden kort en klein geslagen en de werknemers raakten gewond. Het gepeupel schreeuwde hevige antisemitische beledigingen, en de rechtse pers publiceerde die vlijtig.

Het openbaar vervoer bleef functioneren, zij het moeizaam : er was gebrek aan brandstof, en de voertuigen liepen veel kans om te worden aangevallen en omvergegooid. De meeste bussen behoorden toe aan privé-eigenaars die meestaakten, zodat het erg moeilijk was

om naar het werk te gaan. De mensen legden enorme afstanden te voet af op kropen samen in de laadbakken van oude vrachtwagens. Wie het geluk had om wat benzine in zijn wagen te hebben, kon onmogelijk rijden zonder mensen mee te nemen die op hun werk wilden raken. Ik heb me daar nooit druk om gemaakt; het feit dat ze probeerden uit werken te gaan betekende immers dat ze *compañeros* waren. Zo lang de staking duurde was onze wagen een soort collectieve taxi.

De *Juntas de Abastecimiento y Precios* of JAPs zoals ze in de volksmond heetten, waren buurtorganisaties die — erkend door de regering — controle uitoefenden op de zwarte handel, hamsteren en speculatie. In een aantal *poblaciones* hadden de JAPs al maanden met succes geopereerd, maar in onze buurt gingen de vrouwen pas door de staking ernstig over het idee nadenken. De meerderheid van onze burens waren niet alleen best in staat om de zwarte-marktprijzen te betalen, maar bovendien boycotten ze doelbewust elk regerings-initiatief. Met de vrouwen die de Unidad Popular steunden vergaderden we in elkaars huizen, bijna in het geheim; daar bespraken we problemen en duiden de mensen aan die de bevoorrading zouden coördineren vanuit een centraal distributiepunt.

Het idee was om kleinhandelaars in de wijk op onze hand te krijgen; ze zouden het voedsel via de normale kanalen in- en verkopen, maar onder ons toezicht en tegen de officiële prijzen (vaak een derde of nog minder van de zwarte-marktprijzen). Een van de grootste problemen was dat geen enkele van de winkeliers met ons wilde samenwerken: ofwel waren ze tegen de Unidad Popular, ofwel waren ze bang voor represailles van rechtse bendes. Het was bijna onmogelijk om een slager te vinden die met ons wilde werken — de meeste hadden een bloeiend zwart handeltje en wilden geen pottekijkers van de JAP in de buurt.

Alleen Alberto, een jonge roodharige kruidenier van Joegoslavische afkomst, was bereid om met ons mee te werken; in zijn winkeltje hielden we om de twee weken een verkoop van kruidenierswaren en diepgevroren kippen. Het was een soort rantsoenering, want de hoeveelheden die we kregen stonden in verhouding tot het aantal gezinnen dat bij de JAP geregistreerd was.

We organiseerden een dienstrooster in de winkel; er moest worden uitgepakt en bediend, en nagegaan of elk huishouden niet

meer dan één keer werd bediend. We waren slechts een klein groepje vrouwen in een overwegend vijandige buurt, maar het deed goed iets te ondernemen en om met mekaar in contact te zijn. De mensen die bij de JAP werkten of er zelfs maar bij ingeschreven waren — hoewel dat voor iedereen mogelijk was — stonden bekend als aanhangers van de Unidad Popular en kwamen zo op de zwarte lijst van de *Junta de Vecinos*, een buurtorganisatie die door de christen-democraten was opgericht en volledig onder hun controle stond. Mettertijd schenen ze steeds nauwer samen te werken met de plaatselijke bendes van Patria y Libertad, die overal in grote getale voorkwamen.

Het was ook tijdens de oktoberstaking dat het slaan op de hekken begon — een variant op de pannenmarsen. Het lawaai begon altijd 's avonds, als het donker werd — 'Bang, bang, bang!' — een luid gerammel dat op één plek begon en zich dan uitbreidde van het ene blok naar het andere, steeds in het rond weerklinkend tot de hele buurt er vol van was; een dreigend, metalen tamtamgeroffel.

Sommige dagen waren heel erg; alles leek stil te vallen — gesloten winkels, geen transport, overal lange rijen die aanschoven voor het allernoodzakelijkste, rellen en geweld in de straten — maar het massale vrijwilligerswerk bleef doorgaan en uiteindelijk, ondanks alle dollars die in het land werden gepompt om de staking te financieren, kwam ze vrij eerloos aan haar einde. De opperbevelhebber van de strijdkrachten, generaal Carlos Prats, vervoegde het kabinet als minister van binnenlandse zaken, en zou op die manier de orde en rust waarborgen tot de volgende parlementsverkiezingen, voorzien voor maart 1973. Economisch gezien was de staking een ramp, maar de Unidad Popular en de meerderheid van het volk hadden een morele overwinning behaald.

'ZINGEN LEER JE HET BESTE IN HET LEVEN ZELF'

Ondanks de oktoberstaking en alles wat die met zich meebracht ging het leven — en vooral het werk — gewoon door. Midden in alle opwindning deden de studenten van mijn lerarenopleiding nu hun praktische stage in de *poblaciones*. We hadden al een satellietschool geopend in Quinta Normal, de arbeiderswijk achter de technische hogeschool, en we stonden op het punt om een tweede te openen in La Granja, ten zuiden van Santiago. Een honderdtal kinderen uit de buurt waren al ingeschreven en de lessen waren volop aan de gang. Mijn taak was om toezicht te houden en raad te geven, maar de stagiairs trokken zich in hun eentje behoorlijk uit de slag.

Het was niet omdat we trainen moesten lossen en laden en in de JAP werkzaam waren dat we onze studieprogramma's en ons opbouwwerk konden stilleggen. Ook de muzikanten gingen door muziek en liederen te schrijven; die liederen waren zinvol voor de inspiratie van al het vrijwilligerswerk dat de mensen samen leverden.

Het nieuwe Chileense lied bloeide. Quilapayun was meesterlijk in komische, actuele liedjes. Ze spotten met de dames en hun kookpannetjes, spoorden de mensen aan om meer vis te eten en veegden de vloer aan met de rechtse politici. Deze liederen schudden ze in hun vrije tijd als het ware uit de mouw. Hun Chileense versie van het luchtige Cubaanse liedje 'La batea' werd bij de grote betogingen door enorme menigten gezongen; ze hielden elkaar bij de hand en wiegden op het ritme heen en weer als een opgewonden voetbalpubliek. Quilapayun en Inti-Illimani waren de populairste muziekgroepen van Chili. Als ze niet weg waren op een of andere internationale tournee, dan zongen ze op bijna alle grote politieke demonstraties, en droegen zo bij tot een feestelijke atmosfeer. Inti-Illimani vertegenwoordigde de muzikale sound van de Unidad Popular, Quilapayun verklankte haar *macho* strijdbaarheid en zorgde ook voor de onontbeerlijke komische noot.

Er was heel wat onenigheid over de 'wegwerpliedjes', de strijdliederen over erg actuele thema's. Veel mensen, waaronder Victor, beproefden ze met wisselend succes. Sommige waren grappig, andere waren verklarend — en daarom misschien wel zinvol — en weer andere waren satirisch, maar veelal waren ze oervervelend en

muzikaal weinig origineel. Jammer genoeg kan iedereen wel middelmatige liedjes maken, en dus was het voor de oppositie niet moeilijk om er ook te produceren, leer om leer; maar ze haalden nooit de diepgang, poëzie en muzikale schoonheid van het beste werk van het nieuwe Chileense lied.

De mensen spreken soms over het nieuwe Chileense lied alsof het een homogeen cultureel fenomeen was, op basis van vooropgestelde ideeën en met welomschreven doeleinden. Maar voor zover ik kon zien was dat helemaal niet zo. Er waren evenveel standpunten als er mensen aan deelnamen. Ontdekken en exploreren waren de essentiële drijfveren. Er waren vaak verhitte discussies, rivaliteit, polemieken, zelfs ruzies. Er was maar één ding dat iedereen verbond: het verlangen om deel uit te maken van een revolutionair proces, om met hun werk bij te dragen tot de ontwikkeling van een nieuwe cultuur die dat proces zou weerspiegelen en er een rol in spelen.

Er waren verschillende prioriteiten. De grote sterkte van Quilapayun lag ongetwijfeld in hun actuele, volkse liederen. Maar toch verklaarden ze meermaals dat het erg belangrijk was om de academische componisten, zoals Luis Advis en Sergio Ortega, in de beweging te integreren. Met deze twee hadden ze als groep al gewerkt.

Een werk van Luis Advis, *La Cantata Santa Maria de Iquique*, was voor het eerst uitgevoerd op het Tweede Festival van het Nieuwe Chileense Lied, in augustus 1970. Het werd uitgevoerd door Quilapayun, samen met klassieke muzikanten en met een acteur als verteller. Het werk verhaalde de moord op 3.000 nitraatmijnwerkers en hun gezinnen bij een staking in Iquique in 1907. Voor Luis Advis was het een eerste experiment met het gebruik van inheemse instrumenten, gecombineerd met elementen uit de volksmuziek. Met die middelen vertelde hij het verhaal van anonieme arbeiders, die in de officiële geschiedenisboeken zo vaak worden vergeten.

Er was nogal wat discussie naar aanleiding van de complexe cantatevorm — was dit wel echt volksmuziek? — maar de samenwerking van klassiek geschoolde en volksmuzikanten kon alleen maar gunstig zijn, en 'La Cantata Santa Maria de Iquique' wekte duidelijk ontroering bij een massaal publiek; wellicht meer dan ingewikkelde werken zoals *La Fragua* van Sergio Ortega, dat echt alleen maar in concertzalen kon worden uitgevoerd.

Bij Inti lagen de prioriteiten een beetje anders, meen ik. Ook deze

groep werkte met Advis en andere componisten aan een aantal grote projecten, zoals de *Canto al Programa*, een lang werk over de veertig maatregelen van het Unidad Popular-programma, en een hommage aan Violeta Parra met haar gedichtencyclus *Las Decimas* als tekst. En met Victor en Celso werkten ze vol geestdrift aan 'Los Siete Estados'. Maar ze legden altijd de nadruk op een muzikale ontwikkeling in nauwe samenhang met de Latijns-Amerikaanse traditie, waarvan ze onophoudelijk de rijkdommen opspoorden.

Victor zelf was voortdurend op zijn hoede voor een houding die hij als paternalistisch beschouwde; hij wilde niet van bovenuit voorafbepaalde vormen opleggen. Hij geloofde dat een echt volkse cultuur tijd nodig heeft om tot rijping te komen; je kunt ze niet zomaar uit de lucht grijpen. Hij vond dat een kunstenaar niet moet trachten om het allesoverstijgende meesterwerk te maken, maar om een soort van ambachtsman te zijn; zijn werk moet hetzelfde nut hebben als een spijker bij de bouw van een huis, of een drupje olie in een vlot draaiende machine. Voor Victor was het een prioriteit om de mensen de middelen te geven om zich uit te drukken, en dan met respect naar hen te luisteren.

In 1971 zei hij: 'Overall waar we optreden zouden we moeten proberen om een creatieve workshop op te richten die na ons vertrek blijft functioneren. *We moeten naar het volk opklimmen* in plaats van het gevoel te hebben dat we ons ertoe verlagen. Het is onze taak om het volk te geven wat het toekomt — zijn eigen culturele wortels — en om het de middelen te verschaffen waarmee het de honger kan stillen naar culturele expressie die we tijdens de verkiezingscampagne hebben gevoeld.'

Over één punt was iedereen het eens: bij al de nieuwe muziekgroepen die als paddestoelen uit de grond schoten was er een enorme behoefte aan technische hulp, en aan die behoefte moest zeker voldaan worden; ook moest in bredere zin het hele proces van massale participatie in de culturele activiteiten ondersteund worden.

De verschillende groepen vonden heel uiteenlopende manieren om deze taak uit te voeren. De *Peña de los Parra* bijvoorbeeld, die een steeds grotere faam kreeg als symbool van 'het nieuwe Chili', werd tijdens het weekend een toeristische attractie. Maar door de week maakten Isabel en Angel van Carmen 340 een centrum voor volkscultuur; mensen uit de omliggende arbeiderswijk kwamen er lessen volgen en werden er aangemoedigd om liederen en gedichten te

schrijven, zich met handenarbeid bezig te houden enzovoort, maar ook om meetings te houden en te discussiëren. De *Peña* was nu vast geworteld in de buurtgemeenschap.

De jonge mannen van Inti-Illimani beschouwden zichzelf niet als leraren, al werkten ze wel mee aan de muziekworkshops van de technische hogeschool. Maar ze waren altijd bereid om andere groepen te helpen, en ze stelden zich graag ter beschikking van componisten die met hen wilden werken en experimenteren. Op die manier werkten ze voortdurend samen met Victor, individueel of als groep.

Quilapayun koos een heel andere weg. Ze beslisten om zichzelf letterlijk te vermenigvuldigen: ze wilden zoveel mogelijk groepen vormen met dezelfde kenmerken, hetzelfde imago en zelfs grotendeels hetzelfde repertoire als de oorspronkelijke groep. Elk lid van de originele Quilapayun werd belast met de oprichting van een nieuwe groep, zodat ze zichzelf met zes konden vermenigvuldigen. Zo kreeg je Quila I, Quila II, Quila III enzovoort, mét variaties, want er was een vrouwelijke groep (Quila's met lange zwarte rokken in plaats van poncho's) en een *Lolopayun*, een groep tieners. Ik moet toegeven dat Victor en ik — en wellicht ook anderen — dit een erg vreemd idee vonden; alsof ze klonen wilden vormen. Vanzelfsprekend verdedigde Quila zich krachtig tegen deze kritiek. Voor hen was het een manier om Quilapayun niet te beperken tot zes individuen maar meer mensen een kans te geven om te behoren bij deze erg populaire groep met haar heel eigen imago. Dit ongewone idee maakte hen alomtegenwoordig, wat hun tegenstanders woedend maakte.

Ik vermeld altijd dezelfde namen, omdat ze het dichtst bij Victor stonden en wellicht de meest opvallende figuren waren. Maar op dit moment waren er al honderden andere groepen in het hele land. Ze waren ontstaan in universiteiten, in fabrieken, in scholen, in buurthuizen. Victor werd voortdurend gevraagd om als jurylid te fungeren op arbeiderszangfeesten, waar nieuwe componisten hun werk ten gehore brachten. Mensen die nooit tot zelfexpressie waren aangemoedigd kwamen tot een ongelooflijke creatieve activiteit, en dat in een periode waarin radio en televisie juist iedereen tot passieve toehoorders degradeerden. Het nieuwe Chileense lied omvatte nu veel meer dan een groep bekende kunstenaars; het was alsof het hele volk had leren zingen.

Victor zelf werkte met veel verschillende groepen en individuele

muzikanten. In 1972 werkte hij vier maanden met zes meisjes die een eigen zanggroep wilden vormen. Dat deed mij bijzonder veel plezier. Het werd zeker tijd dat de vrouwen beter vertegenwoordigd waren. We hadden wel grote vrouwelijke solisten, zoals Isabel Parra, Marta Contreras, Charo Cofre, maar geen groepen, behalve de vrouwelijke Quilapayun die ook omstreeks die tijd startte. Het feit dat een vrouwelijke vertegenwoordiging nu nodig werd geacht, bewees dat het zelfbewustzijn en de onafhankelijkheid van de vrouwen waren gegroeid. Toch denk ik dat gemengde groepen beter waren geweest. De vrouwen werden nog steeds als een aparte klasse behandeld.

Vier van die meisjes studeerden muziek op de faculteit. Eén van hen, Teresa Carvajal, had een prachtige altstem en volgde een opleiding tot operazangeres, maar ze was bereid om daarmee te kappen en lid te worden van *Cantamaranto*. Victor hielp hen bij de arrangementen van hun eerste liederen. Hij vroeg hen ook om samen met Huamari, een andere nieuwe groep, mee te werken aan zijn volgende album, *La Poblacion*. Ook Isabel Parra nam deel aan dit collectieve project; ze zong het eerste van de negen liederen waaruit het werk bestond, 'Lo unico que tengo' ('Mijn handen zijn al wat ik heb').

Dit album was een nieuwe start voor Victor. Het was het produkt van zijn zoekende geest, en van zijn verlangen om een klankbord te zijn voor het armste en meest anonieme deel van de bevolking. Hij had altijd liederen over individuen gemaakt, portretten van mensen in hun milieu, zoals 'Angelita Huenuman' of 'El Lazo', de oude man die in Lonquen zijn leren zweepen vlocht. Maar nu, in de winter van 1972, begon hij aan een ambitieuzer project. 'Zingen leer je het beste in het leven zelf,' meende hij, en zijn nieuwe plan was op die overtuiging gebaseerd.

Hij kreeg het idee bijna toevallig. Een vriend die in een sloppenwijk woonde zei hem: '*Compañero*, als je iets zoekt om over te zingen, waarom maak je dan geen album over de geschiedenis van onze *poblacion*?' Victor greep die suggestie onmiddellijk aan; hij wist dat achter elk van de sloppenwijken een verhaal schuilging van collectieve strijd, dat bijna niemand kende. Met zijn bandopnemer en zijn gitaar werkte Victor wekenlang in Herminda de la Victoria, waar zijn vriend woonde, en in andere *poblaciones*; natuurlijk ook in Los Nogales, waar hij veel contacten had. Hij interviewde mannen en vrouwen die hadden meegewerkt aan de stichting van de *poblaciones*

en die alle dramatische gebeurtenissen, van het plannen tot het uitvoeren van de bezetting van de grond, hadden meegemaakt.

In Herminda de la Victoria vertelde *compañera* Ana hem hoe ze vroeger hadden geleefd op de oevers van de Mapocho. Ieder jaar in de lente, wanneer de rivieren zwollen van het smeltwater uit de Andes, overstroomde het land onvermijdelijk. Wanhopig over hun levensomstandigheden, besloten ze op een dag om drastische maatregelen te nemen. Mannen en vrouwen werkten samen om hun povere bezittingen in handkarren of in pakken op hun schouders te laden. Ze wikkelden de baby's en kleine kinderen in dekens tegen de kou, en verspreidden zich 's nachts, zoals afgesproken, langs een sloot. Op een teken moesten ze naar afgesproken plaatsen rennen die allemaal een nummer hadden gekregen, zodat niemand zou verdwalen. Als ze eenmaal met hun gezinnen en al hun bezittingen een stuk land hadden bezet, dachten ze, zou het moeilijk zijn om hen weer weg te krijgen.

De vrouwen beschreven Victor hoe ze zich voelden toen ze daar in het donker en de kou verscholeden zaten langs de sloot, hoe ze droomden over een vaste woonplaats, over een echt thuis voor henzelf en hun gezinnen. Toen kwam het teken. Mannen, vrouwen en kinderen begonnen te rennen, maar iemand had hen verklikt aan de politie. Er klonken schoten, maar niets kon hen tegenhouden. Ze stortten zich op de grond waarop ze hun huizen wilden bouwen, met hun bezittingen, kookpotten, beddegoed in hoopjes om hen heen. Iemand vroeg: 'Hoe gaat het met de baby? Herminda is zo stil.' 'O, ze slaapt,' antwoordde haar moeder. Maar ze sliep niet. Een verdwaalde kogel had haar gedood. De ogen van *compañera* Ana vulden zich met tranen bij die herinnering. De nederzetting werd Herminda de la Victoria genoemd, ter nagedachtenis aan het kind dat niet de kans had gekregen om er op te groeien.

Bij koppen thee of schuimende drankjes en met het geluid van een radio keihard op de achtergrond, hoorde Victor het verhaal van de langzame opbouw van de *poblacion*, van de strijd voor drinkwatervoorzieningen en elektriciteit. Hij hoorde dat een van de eerst gebouwde krotten toebehoorde aan een groep prostituées. Hij ging met ze praten, om uit te vinden hoe ze tegenover het leven stonden ... Uit die gesprekken resulteerde een vrolijk lied, 'La carpa de las coligüillas', dat klonk als een conversatie tussen hen en de andere bewoners van de *poblacion*. Een andere figuur die in het album

voorkomt is *el maestro chasquilla*, het typisch Chileense manusje van alles, de man die zonder opleiding het werk van de loodgieter en de timmerman leert, die huizen kan bouwen of fabrieken draaiende houden. 'El hombre es un creador' ('De mens is een schepper') werd een zwierig liedje, begeleid door een vloetje over een kam. Het geeft de essentie weer van die vaardigheid om alle tegenslagen te overleven, en van de macht die ze geeft: 'Nu zijn we met velen,' besluit het liedje.

Victor voelde dat hij zijn thema's verder kon uitwerken wanneer hij naast zijn liederen ook technieken uit het theater zou gebruiken. Daarom laste hij in zijn album een aantal opnamen in die hij in de *poblaciones* had gemaakt: de vrouwen die hun verhaal vertellen, een kind dat een versje opzegt, zelfs een kraaiende haan en blaffende honden. Hij vroeg zijn oude vriend, de toneelauteur Alejandro Sieveking, hem te helpen met de structuur van het album en met de tekst van een aantal liederen. Blijkbaar kwamen de twee hoofdlijnen van Victor's werk hier samen en vulden elkaar aan. Hij zag grote mogelijkheden om deze methode verder te ontwikkelen, en al was hij niet tevreden over het werk dat hij had afgeleverd, toch wilde hij het dolgraag opnieuw proberen.

Bijna onmiddellijk nadat *La Poblacion* was uitgebracht, werd Victor benaderd door een delegatie van de *Confederacion Rancivil*, de grootste boerenorganisatie van het land. Ze moeten meteen aangevoeld hebben dat hij iets waardevols had gemaakt. Victor stamde zelf uit een boerenfamilie, zo zeiden ze, en daarom meenden ze dat hij de kunstenaar was die hen het nauwkeurigst kon beschrijven. Ze wilden hem vragen om een werk over hun geschiedenis te schrijven en te componeren. Hun organisatie had een afschuwelijk bloedbad overleefd en was beetje bij beetje uitgegroeid tot de machtige bond die de belangen van de Chileense boeren verdedigde en de landhervorming hielp uitvoeren.

In november 1972, kort na de staking van de vrachtrijders, reisde Victor op uitnodiging van de boeren naar het zuiden. Hij trok te paard — het enig mogelijke transportmiddel — hoog de *cordillera* in, op weg naar het afgelegen dorpje waar nog een paar overlevenden van het bloedbad woonden. In het kleine dorpsschooltje van Chilpaco werd hij als een eregast ontvangen; de kinderen van het schooltje voerden een stukje voor hem op. Hij vernam hoe sommige van die kinderen nog elke dag kilometers naar school moesten lopen, zowel 's zomers als 's winters op blote voeten. Hij sprak met de

mensen die zich de opstand tegen de wreedheid en de uitbuiting van de grondbezitters herinnerden; een van de oude mannen had nog steeds het notulenboek van hun organisatie, waarin een toespraak was genoteerd van hun eerste leider, Juan Leiva Tapia. In 1928, bij de stichting van Chili's allereerste boerenbond, had die gezegd: 'Laten we voorwaarts gaan, Mapuche's van Lonquimay, een nieuwe zon zal licht brengen over dit dal vol sneeuw en wouden. Laten we de twisten en onenigheid die de grondbezitters onder ons zaaien vergeten; laten we leven geven aan ons verbond, aan onze organisatie, die de rechten die ons tot op heden zijn ontzegd zal bevechten en verdedigen.'

Slechts zes jaar na de stichting van hun bond begonnen de boeren een opstand die door de politie brutaal werd onderdrukt. Victor werd naar de plaats gebracht waar de Ranquil de grote Bio-Bio in stroomt, een rotsachtige ravijn die de boeren 'het slachthuis' noemden; het was hier dat hun leiders een voor een waren neergeschoten zodat hun lichamen naar beneden vielen in het ijskoude water. Hij hoorde over de moeder die haar baby niet wilde loslaten en met het kind in haar armen dood neerstortte in de maalstroom.

De streek werd hoofdzakelijk bewoond door Mapuche-indianen, en hun mythen en legenden gingen er rond. De rotsen, de bomen, het water van de wilde rivieren, geboren uit de smeltende sneeuw van de hoge bergtoppen, alles was doordrongen van een magische, religieuze betekenis. Victor wilde dit alles vatten in een poëtische tekst, begeleid met Mapuche-ritmes en -instrumenten. Hij begon een helder beeld te krijgen van wat hij wilde doen, en ik voelde dat het diepgaand en oorspronkelijk zou worden — het werk zou gaan over de protagonisten, het drama van de strijd, het afgelegen, overweldigende landschap waarin die strijd zich afspeelde, en over het culturele erfgoed van deze vergeten, vervolgde mensen. Het was een van de vele projecten die niet voltooid konden worden. Hij was ermee bezig in september 1973.

Tijdens zijn verblijf in Ranquil en Lonquimay, ontdekte Victor dat de familie van landeigenaars die voor het bloedbad verantwoordelijk was het nog steeds even goed stelde, nog steeds al haar land bezat en nog steeds de boeren uitbuitte. De landbouwhervorming had hen tot dusver ongemoeid gelaten. Hun grondgebied strekte zich uit tot aan de Argentijnse grens, ze hadden een eigen landingsbaan en het was bekend dat ze wapens smokkelden en paramilitaire groepen organiseerden. Victor sprak met veel boeren en overtuigde hen dat

het nodig was om een delegatie naar Santiago te sturen, naar de CORA, het regeringsbureau voor de landhervorming, om de onteigening van de gronden aan te vragen. Hij maakte zelf ook melding van de toestand bij zijn terugkeer in de hoofdstad, en was aanwezig op de hoorzitting waar tot de onteigening werd besloten. De boeren inviteerden Victor op hun feest bij die gelegenheid, maar hij kon er jammer genoeg niet heen gaan. Tot op deze dag herinneren zij zich de kunstenaar die ook een man van de actie was, een revolutionair in woord en daad.

De veertigste en laatste maatregel in het programma van de Unidad Popular betrof de cultuur. Die maatregel voorzag onder meer in de oprichting van een Nationaal Instituut voor Cultuur dat tot taak zou hebben om de volksbeweging te stimuleren, te coördineren, te begeleiden en te steunen. Het plan werd nooit uitgevoerd, al keken veel mensen, onder wie Victor, er vol ongeduld naar uit. Terwijl hij in het land rondreisde zag Victor al het werk dat op een geïmproviseerde, spontane manier gebeurde, zonder technische hulp, subsidie of planning, en hij beseftte de behoefte aan een meer actieve en coherente cultuurpolitiek.

Een dergelijke cultuurpolitiek mocht zich niet bezighouden met normen en modellen opleggen van hogerhand, maar met praktische hulp, zodat nieuwe waarden, nieuwe zienswijzen vrij zouden kunnen groeien — niet alleen met betrekking tot de kunst, maar ook tot de arbeid, de produktie, nieuwe vormen van solidariteit en samenwerking. Dat was de geest die onze faculteit had doordrongen ten tijde van de storm, die de arbeiders van *Textil Progreso* had bezielde in 1971, na de aardbeving in Valparaíso. Daar hadden de textielarbeiders beslist om een dagloon te schenken aan de slachtoffers in een vernielde *poblacion*: ze gingen ook massaal ter plaatse helpen bij de bouw van nieuwe woonblokken. Zo legden ze een echt, duurzaam contact dat zijn hoogtepunt vond in een kerstfeest, zes maanden later.

Er was inderdaad al veel werk verricht, al heerste er een ongeduldig verlangen naar nog grotere verwezenlijkingen. De nationalisering van een der grootste uitgeverijen was een grote stap. Deze uitgeverij, herdoopt tot *Quimantu*, publiceerde tijdens de drie jaren van de volksregering tientallen werken uit de wereldliteratuur in paperbacks, tegen prijzen die iedereen kon betalen, en verspreidde

ze in de krantenstalletjes, waar ze wedijverden met de Amerikaanse strips. De edities waren telkens bijna onmiddellijk uitverkocht ; op de bus kon je gewone werkmensen Jack London zien lezen, of D.H. Lawrence, Thomas Mann, Dostojevski, Mark Twain. Jonge Chileense dichters en romanschrijvers kregen hun eerste kans. Nieuwe tijdschriften en andere publikaties verschenen, zoals de populaire historische reeks *Nosotros Los Chilenos*. Die reeks gaf een heel ander beeld van Chili en zijn bevolking dan de traditionele, pasklare beschrijving van de *roto chileno* ; ze vertelde in tekst en illustraties het verhaal van de *poblaciones*, de mijnen, de vissers, van de arbeidersstrijd en de repressie, van de aardbevingen en natuurrampen, en zelfs van de groei van het nieuwe Chileense lied.

Victor wilde de verschillende facetten van de volkscultuur samenbrengen en ze zoveel mogelijk stimuleren. Hij verwachtte daarbij veel hulp van het type massatheater waaraan hijzelf al drie keer had meegewerkt. In Chili bestond er een zekere traditie om schouwspelen en spektakels te organiseren in het nationaal stadion. De jaarlijkse voetbalmatch tussen de universiteit van Chili en de katholieke universiteit, *el Clasico*, was een belangrijk sportevenement, maar dat werd gecombineerd met grandioze spektakels die tijdens de rust door beide clubs werden georganiseerd ; de spektakels werden even populair — en even competitief — als de match zelf.

De schouwspelen die Victor regisseerde waren van een andere aard, maar stamden uit deze traditie. Ze vonden alle drie plaats in 1972 ; de eerste twee waren vieringen van de Chileense Communistische Partij en haar jeugdafdeling, de *Jota*. Het derde was een hommage aan Pablo Neruda bij zijn terugkeer naar Chili nadat hij de Nobelprijs voor literatuur had gekregen. Ze hadden één gemeenschappelijk kenmerk : de hoofdfiguren waren gewone arbeiders die uit het hele land kwamen om mee te doen.

Samen met Patricio, die had meegewerkt als choreograaf, werkte Victor een plan uit waarin de grote verscheidenheid van activiteiten uit alle streken van Chili kon worden samengebracht in een hele reeks van dit soort evenementen, die niet alleen in Santiago maar ook in alle provincies plaats zouden vinden. Massale ontmoetingen, waar plaatselijke folkgroepen, amateurtheaters, dansgroepen, muurschilders, dichters enzovoort niet alleen hun werk aan elkaar konden tonen, maar ook echt konden samenwerken aan een gemeenschappelijk project. Om zulk een idee waar te maken was een nationale

organisatie nodig.

Victor was wild enthousiast over het idee. Hij overwoog zelfs om zijn werk als zanger op te geven, zodat hij alle mogelijkheden en technieken van dit soort massatheater zou kunnen onderzoeken. Misschien dacht hij er wel aan om de boeren van Ranquil hun eigen verhaal te laten spelen, met gebruik van theater, liederen en muziek, en elementen uit de Mapuche-cultuur. In elk geval voelde hij dat de weg vrij was naar een heel nieuwe vorm van volkse expressie, een produkt van de tijd waarin we leefden.

Ik herinner me indrukwekkende scènes uit de grote evenementen in het stadion. Een ervan beschreef de massamoord van Santa Maria de Iquique. De salpetermijnwerkers waren zelf uit het noorden gekomen om eraan deel te nemen. Ze gingen zo op in hun rollen dat ze bij het geweervuur als één man tegen de grond gingen; ook zij die de lichamen moesten helpen wegdragen vielen 'dood' neer, en zo moesten er bijkomende figuranten aan te pas komen om hen allemaal weg te sjouwen.

Er waren scènes over de tijd van president Gonzalez Videla, toen de Communistische Partij illegaal was en vervolgd werd: een clandestiene drukpers; een voetbalmatch in een *poblacion* als dekmantel voor een partijvergadering, klaar om bij de komst van de politie te worden afgebroken; de Brigadas Ramona Parra die als acrobaten in een oude vrachtwagen rondstoven in het stadion, en van de wagen sprongen om bliksemsnel hun muurschilderingen aan te brengen; een explosie in een koolmijn, de vrouwen die wachtten tot de doden naar boven werden gebracht, een klein jongetje dat de helm van zijn vader opzette om beneden in de mijn zijn plaats in te nemen.

Gigantische poppen, die ook in het straattheater werden gebruikt, kwamen goed van pas om groteske afbeeldingen te maken van 'de vijand' — leden van de oligarchie, rechtse politici, ITT en andere multinationals. In de hommage aan Neruda kwamen mensen overal uit het stadion naar het midden gelopen, waar ze in hechte blokken de letters van zijn naam vormden; een massa mensen veegde het symbool van het fascisme in Chili — de zwarte spin van *Patria y Libertad* — weg onder het gejuich van tienduizenden.

Het is zeker nog niet vaak voorgevallen dat de toekenning van een Nobelprijs werd gevierd in achterbuurten en krottenwijken. Maar dat gebeurde wel in Chili toen Pablo Neruda werd uitgeroepen tot laureaat voor de literatuur. Nochtans was de dichter zelf op dat

moment niet in het land; hij was in Parijs als ambassadeur. Hij was toen al ziek — later vernamen we dat hij kanker had — en hij kwam eind november 1972 voor het laatst naar huis, waar hij op 5 december in het nationale stadion onstuimig verwelkomd werd door het Chileense volk.

Dit massale cultuurfest, gebaseerd op zijn leven en zijn poëzie, was naar mijn mening uniek; het kon ook alleen maar in Chili plaatsgrijpen, en alleen op dat bepaalde moment. Voor dit spektakel kwamen delegaties opdagen van elke denkbare bedrijfstak uit alle provincies van het land: er waren salpetermijnwerkers uit de Tarapaca-woestijn, kopermijnwerkers uit Antofagasta, *pirquineros* of steenhouwers uit Coquimbo, koopvaardijmatrozen uit Valparaiso, spoorwegarbeiders uit Aconcagua, bouwvakkers uit Santiago, wijnmakers uit Curico, textielarbeiders uit Concepcion, vissers van het eiland Chiloe, werknemers van een melkerij in Osorno, schaapherders uit Aysen en petroleumarbeiders uit Magallanes in het verre zuiden.

Een week vòòr het spektakel begonnen de delegaties al in Santiago aan te komen, en ze werden in de stedelijke schouwburg — compleet met rode pluche — vergast op een galavoorstelling met muziek en ballet, waarna Victor en Patricio hun instructies gaven voor de repetities van de komende week. De meeste van die mensen hadden zich in hun werk op een of andere manier onderscheiden, bijvoorbeeld door een jarenlange dienst of door een vooropgesteld produktieniveau te overschrijden, of misschien door een creatieve oplossing te vinden voor een defect tijdens de internationale boycot. Andere waren wellicht uitgekozen volgens het gebruikelijke — maar wel ergerlijke — systeem van de *cuoteo*: zoveel voor de Socialistische Partij, zoveel voor de communisten, zoveel radicalen, enzovoort. Maar in ieder geval waren deze mannen — want het waren vooral mannen — bijzonder gemotiveerd; ze waren immers uitgekozen door hun vakbond om deel te nemen aan de nationale huldiging van Pablo Neruda.

Het spektakel was overweldigend, zonder echter gymnastisch of overgedisciplineerd te zijn. Er was gewoon geen tijd om met zoveel mensen tot militaire precisie te komen, maar de scènes vloeiden in elkaar over op een spontane, organische manier. Er werkten veel professionele artiesten aan mee, maar vaak alleen maar als begeleiders tijdens de repetities. Het belangrijkste was de massa

arbeiders zelf; zij vertelden het verhaal van Neruda's leven en poëzie. Zoals Neruda zelf zei: 'Veel dichters hebben eerbewijzen gekregen zoals nationale prijzen of de Nobelprijs, maar er is wellicht geen enkele aan wie dit hoogste eerbewijs, deze bekroning van zijn werk te beurt is gevallen; want dat is voor mij de betekenis van deze vertegenwoordigers van het hele land, van het hele volk.'

Er was één vreemd element in het hele gebeuren: het ging om een officieel evenement, gesteund door de regering zelf, wat betekende dat de hele natie vertegenwoordigd moest zijn, dus ook de strijdkrachten. Hun bijdrage bestond vooral uit aparte optredens — de muziekkapel van de luchtmacht en een demonstratie met politiehonden gingen het eigenlijke spektakel vooraf. Maar in één scène kwam een groep officieren te paard voor, die rond het stadion galoppeerden. Die scène verbeeldde een beroemd gedicht van Neruda over Manuel Rodriguez, held van de onafhankelijkheidsstrijd tegen de Spaanse overheersing.

De officieren kwamen in uniform naar de repetities, en installeerden zich precies boven de tribune van waar Victor en Patricio het geheel overzagen. Op een bepaald moment keken ze allebei tegelijk achterom naar de officieren; in hun blikken lazen ze koele haat en minachting, die hen vervulden met een onheilspellend voorgevoel; een ijskoude douche naast al de warmte en geestdrift van de repetitie.

Neruda zelf hield een toespraak in het stadion, waarin hij waarschuwde voor de dreiging van de burgeroorlog die hij ons boven het hoofd zag hangen. De belangrijkste spreker na hem was generaal Prats, die nu naast minister van binnenlandse zaken ook vice-president was. Hij verving Allende, die op dat ogenblik in New York was om de algemene vergadering van de Verenigde Naties toe te spreken.

Op die dag werd generaal Prats in het stadion hartelijk en vol respect begroet en toegejuicht, maar zijn redevoering was voor de meeste mensen een verrassing. Hij sprak niet zozeer als militair dan wel als een ontwikkeld man die het werk van Neruda had bestudeerd en het bewonderde. Zijn aanwezigheid als minister in het kabinet gaf ons een groot gevoel van veiligheid.

ZONDER HET EINDE TE KENNEN

Het einde van het jaar bracht een kort uitstel. De vertegenwoordiging van de strijdkrachten in het kabinet zorgde voor een onbehaaglijke wapenstilstand. Zonder het te weten vierden we ons laatste kerstfeest samen, en het werd ondanks alles een feestelijke aangelegenheid. Alleen al het feit dat Victor rustig thuis was, al was het maar voor een paar dagen, was het vieren waard. Maar we hadden heel veel redenen om gelukkig te zijn. De voorbije twee jaren was er een geweldige vooruitgang geboekt. Er waren nog heel wat moeilijkheden, en de voedselschaarste trof iedereen, maar toch was de meerderheid van het volk er beter aan toe dan ooit tevoren. Niemand zou het komende jaar honger lijden, en alle kinderen zouden met Kerstmis speelgoed krijgen. We hadden onze plaats in een grote strijd, en ondanks onze handicaps en de macht van de tegenstander, leken we aan de winnende hand te zijn.

Inmiddels hadden wij de kans om voor één keer van ons samenzijn als gezin te genieten, en die kans lieten we niet voorbijgaan. Kerstmis in Chili: de 24ste aten we 's avonds laat in de tuin onder een hemel vol sterren, in de geur van een houtskoolvuur. We hadden een kerstboom, een den die we jaren voordien hadden geplant, die we allemaal samen versierden. Het was een warme, windstille avond; de tafel stond in het gras onder de mimosaboom, en op de achtergrond klonk het gegil van opgewonden kinderen.

Quena was bij ons met Luchin, die al sliep, en ook Patricio, nu een vriend van ons allemaal, was van de partij. Manuela was twaalf jaar oud, en haar eerste vriendje kwam ook bij ons eten. Victor was ontsteld hoe vlug de tijd voorbijgaat en hoe snel kleine kinderen groot worden. We aten eend die Monica's familie ons van het platteland had toegestuurd, en die een paar dagen in het gras in de tuin had liggen versterven. Het was allemaal heel gewoon en huiselijk, al dwaalden de gesprekken nooit ver af van de politieke toestand en van het belang van de aanstaande verkiezingen.

Toen de bezoekers vertrokken waren en de kinderen in bed lagen, was er een moment van rust. Victor en ik zaten onder de nachtelijke hemel te wachten tot iedereen zou slapen om voor kerstmannetje te spelen. Het werd kouder, en ik hoor Victor nog zeggen: 'Het

komende jaar is cruciaal, *mamita*. Waar zullen we volgend jaar met Kerstmis allemaal zijn?’

Vanaf dat moment had Victor geen rust of vrije dagen meer, alleen nog een eindeloze, intense bedrijvigheid. Tijdens de heetste zomermaanden stond de activiteit meestal op een laag pitje. Maar in januari en februari 1973 was de verkiezingscampagne al volop aan de gang. De oppositie deed al het mogelijke om in het Congres een tweederdemeerderheid te halen, om zo Allende aan het wankelen te brengen. Maar de meest reactionaire elementen van de oppositie beschouwden de verkiezingen als nutteloos. *Una meta sin destino*, dat waren de woorden van Onofro Jarpa, leider van de Nationale Partij — ‘een doodlopend straatje’.

De oppositie richtte haar propaganda hoofdzakelijk op de vrouwen, om hen tegen de Unidad Popular te doen stemmen. De vrouwen waren immers meer dan wie ook getroffen door de distributieproblemen en de schaarste. Om de invloed van het nieuwe Chileense lied te ondermijnen, gebruikte de oppositie voor het eerst ook op grote schaal strijdliederen. Dat was een teken dat ze de kracht van het politieke lied erkende. Ze had echter maar weinig artiesten aan haar kant, en ze gebruikte het lied alleen maar op het laagste niveau: als pure propaganda. Ze voorzag pasklare *cumbias* en andere volkse ritmes van actuele teksten, en in een televisiespot gebruikte ze de melodie van Victors ‘El hombre es un creador’ als begeleiding bij beelden van straatrellen en van hun slogan ‘Allende=Chaos’. In de meeste landen zou zo iets strafbaar zijn. Maar die activiteit verzonk in het niet, vergeleken bij het in het volk gewortelde lied.

De kunstenaars die de Unidad Popular steunden hadden hun werk beter georganiseerd dan bij de vorige verkiezingen. In plaats van willekeurig her en der te gaan werken, kregen individuen en groepen nu de opdracht om elk een bepaalde kandidaat intensief te steunen. Zo was het werk veel beter verdeeld. Victor zong nog in alle nationale demonstraties, maar verder concentreerde hij zich op de arbeiderswijken in het westen van Santiago, ook op de buurt waar hij was opgegroeid. Samen met Inti-Illimani trok hij de hele zomer rond in een oude bus. Ze ondersteunden de campagne van Eliana Araniba, een kandidaat van de Communistische Partij. Ze zongen in fabrieken en op bouwerven, voor arbeiders die aan de riolen werkten, in *poblaciones* en scholen en op markten. Ze vertrokken ’s morgens vroeg en kwamen ’s avonds laat doodop terug, na optredens in de

meest uiteenlopende plaatsen.

Tot nu toe had Victor zich altijd beperkt tot liederen en korte commentaren tussendoor. Maar nu hield hij voor het eerst in zijn leven politieke redevoeringen. Eliana had hem daarom verzocht. En het was niet het moment om te zeggen 'Nee, dat kan ik niet. Ik ben kunstenaar, geen politicus.' Het maakte Victor erg nerveus, want hij was niet gewend om op die manier te spreken. Maar hij was bereid tot alles wat de Unidad Popular kon dienen, en op zijn typische informele manier sprak hij de mensen toe. Hij legde hun uit waarom de Unidad Popular tot elke prijs moest worden gesteund, waarom ze de reactionaire oppositie moesten beletten om Allende vòòr het einde van zijn ambtstermijn omver te werpen. De snelle opmars van het fascisme in Chili moest tot staan worden gebracht.

Er werd op de uitslagen gewacht met een spanning alsof het om een nieuwe presidentsverkiezing ging. We waren er zeker van dat Eliana succes zou hebben, maar het werd duidelijk dat de Unidad Popular nog meer stemmen had gekregen dan bij Allende's overwinning — een verbeterde uitslag bij tussentijdse verkiezingen was in Chili nog bijna nooit voorgekomen — en dat het aantal vrouwelijke stemmen ondanks alle propaganda even hoog gebleven was. De oppositie zag in dat ze Allende niet met democratische middelen zou kunnen verslaan. De Unidad Popular had meer dan 40 procent van de stemmen geoogst, en dus kwam de oppositie niet aan de benodigde twee derden. De volgende drie jaren zouden in 1976 wellicht een overweldigende meerderheid opleveren voor de kandidaat van de Unidad Popular. Dat was het moment waarop de beslissing viel om Allende met een militaire coup de macht te ontnemen.

De dreiging hing voortdurend in de lucht. Ze was van de muren af te lezen: met het letterwoord 'SACO' kondigde Patria y Libertad een golf van geweld aan — 'Systeem van georganiseerde Civiele Actie' heette het eufemistisch. De slogan 'Djakarta komt eraan' herinnerde aan de moord op honderdduizenden communisten in Indonesië in 1965.

In mei viel een van de eerste slachtoffers, Roberto Ahumada, een jonge bouwvakker. Victor had hem tijdens de voorbije verkiezingscampagne ontmoet in de *poblacion* waar hij woonde en waar hij werkte voor de Unidad Popular. Tijdens een vreedzame betoging tegen het geweld en de rechtse terreur werd hij in de Alameda

doodgeschoten. De kogel werd afgevuurd vanop het dak van het hoofdkwartier van de Christen-democratische Partij.

Victor werd diep geraakt door zijn dood. Hij had het enthousiasme en de toewijding van deze jongeman gezien, had zijn vrouw en gezin ontmoet en kende de sfeer in zijn huis. Voor hem schreef Victor 'Cuando voy al trabajo' ('Op weg naar mijn werk'), een liefdeslied tegen de achtergrond van de dreigende dood. Het lied trachtte de gedachten van Roberto Ahumada weer te geven, maar het drukte ook Victors eigen gevoelens uit.

Op weg naar mijn werk
denk ik aan jou,
in de straten van de stad
denk ik aan jou.
Ik zie de gezichten
door beslagen ruiten,
weet niet wie ze zijn of waarheen ze gaan,
en ik denk aan jou,
compañera van mijn leven
en van de toekomst,
van de bittere uren en van het geluk
in leven te zijn,
werkend aan het begin van een verhaal
zonder het einde te kennen.
Wanneer de werkdag voorbij is
en de avond komt,
schaduwen werpend
over de daken die wij hebben gebouwd,
keren wij van de arbeid terug,
praten met vrienden
en denken over dingen
van deze tijd en van ons lot.
Dan denk ik aan jou, mijn liefste,
compañera van mijn leven
en van de toekomst.
Wanneer ik thuiskom ben je daar,
en wij weven onze dromen samen...
We werken aan het begin van een verhaal
zonder het einde te kennen.

Op 26 mei kwam Neruda op de Nationale Televisie, vanuit zijn huis aan zee in Isla Negra, waar hij zich vanwege zijn ziekte had teruggetrokken. Bij zijn thuiskomst in december had Neruda ons in het stadion herinnerd aan het lijden van het Spaanse volk tijdens de burgeroorlog. Hij had ons gewaarschuwd voor een aantal Chilenen die het land in een soortgelijke confrontatie wilden meesleuren. ‘Het is mijn plicht als dichter, als politicus en als patriot om heel Chili voor dit dreigende gevaar te waarschuwen,’ had hij gezegd.

Nu was zijn boodschap nog dringender. Hij deed een beroep op alle kunstenaars en intellectuelen, zowel in Chili als in het buitenland, om samen met hem het volk te waarschuwen voor het reële gevaar van een fascistische machtsgreep. Het volk moest beseffen wat een burgeroorlog, die door een deel van de oppositie doodleuk als ‘onvermijdelijk’ werd voorgesteld, aan menselijk lijden zou teweegbrengen.

De hele culturele beweging beantwoordde Neruda’s oproep. Er werden tentoonstellingen en televisieprogramma’s opgezet; op de Plaza de la Constitucion vond een ‘cultuurmarathon’ plaats. Die duurde meerdere dagen, en honderden kunstenaars, dichters, theater- en dansgroepen, muzikanten en zanggroepen namen eraan deel. Duizenden mensen kwamen naar deze grote antifascistische manifestatie, en overal in het land werden soortgelijke initiatieven ontplooid. Victor trad natuurlijk op als zanger, maar hij regisseerde ook een reeks programma’s voor de Nationale Televisie Omroep. In die reeks legde hij aan de hand van documentair materiaal een verband tussen Nazi-Duitsland en de Spaanse burgeroorlog en de situatie in Chili. Op die manier wilde hij de mensen duidelijk maken wat er kon gebeuren wanneer dergelijke dingen zich hier en nu zouden voordoen. Victor had een recent gedicht van Neruda op muziek gezet. Dat lied, met het refrein ‘Ik wil niet dat mijn land wordt verdeeld...’ werd het thema van de programmareeks. Ook vele andere kunstenaars verleenden hun medewerking.

Naarmate de winter naderde werd het leven steeds moeilijker. Alleen al met winkelen was je bijna de hele dag bezig. De rijen werden steeds langer en stonden vol mensen die van de zwarte handel hun beroep hadden gemaakt. Monica en ik gingen om beurten in de rij

staan, maar Manuela moest het ook wel eens overnemen. Zelfs brood werd schaars, omdat de oktoberstaking de tarweoogst ernstig had geschaad.

Elk weekend werden er vrijwillige werksessies georganiseerd. Arbeiders presteerden vrijwillig overuren, studenten hielpen in de fabrieken en de mijnen of sprongen bij in de oogst of de voedseldistributie. Mensen van alle leeftijden werkten mee, van schoolkinderen tot gepensioneerden. Manuela heeft uit deze periode erg levendige herinneringen aan Victor. Ze gingen vaak samen op pad om vrijwilligerswerk te verrichten. In de herfst trokken ze naar de omgeving van Lonquen om te helpen bij de maisoogst. In het warme zonlicht plukten zij de rijpe kolven, en 's middags rustten ze uit in de schaduw van de geurige eucalyptusbomen. Dan zong Victor een paar liedjes en gaf daarna zijn gitaar door zodat iedereen wat kon zingen of spelen. Wanneer ze 's avonds laat thuiskwamen behandelden ze elkaar als *compañeros* en samen maakten ze grapjes.

Toen het administratief personeel en de opzichters van de kopermijn *El Teniente* op aanstoken van de christen-democraten in staking gingen, gaven de studenten en de staf van de technische hogeschool intensieve steun aan de meerderheid van de mijnwerkers die ondanks bedreigingen en intimidatie aan het werk bleven. Op die manier trachtten ze de koperproduktie, die zo vitaal was voor de Chileense economie, op peil te houden. Bussen vol studenten reisden naar de zuidelijke stad Rancagua en van daar naar de mijn, hoog in de *cordillera*. Victor ging meer dan eens met ze mee. Op een ochtend voerde ik hem naar de technische hogeschool. Terwijl we wachtten tot de bus vol was, raakte ik in gesprek met twee *gringos*, hippies die met hun gitaar op de trappen van de campus zaten. Ze vertelden me dat ze naar de mijn wilden om de arbeiders hun solidariteit te betuigen. Ze wilden er een paar liederen zingen en de mijnwerkers vertellen dat veel Amerikanen de politiek van de VS-regering veroordeelden.

De Chileense studenten vertrouwden hen blijkbaar niet en wilden hen niet op de bus toelaten. In de loop van het gesprek stelden ze zich voor als Phil Ochs en Jerry Rubin. Ik nam ze mee naar Victor, die druk in gesprek was met de organisatoren van de tocht. Victor zorgde ervoor dat ze toch meekonden. Ze brachten de hele dag in zijn gezelschap door en gingen met hem de mijn in. Ze hoorden hem zingen en met de mijnwerkers praten. Ze waren onder de indruk toen

ze zagen hoe vlot hij met hen omging en hoe ze zijn liederen op prijs stelden. Victor gaf hen de kans om te spreken en te zingen — hij speelde voor tolk — en tenslotte zongen ze met z'n drieën Pete Seegers lied 'If I had a hammer'. Ze konden het zo goed samen vinden dat Victor hen 's avonds in Santiago meenam naar de *Peña*, waar ze hartelijk werden onthaald.

Tijdens deze maanden werkte Victor met Patricio, Celso en het Nationale Ballet aan 'Los Siete Estados', en hij schreef ook liederen en maakte nieuwe opnamen. Ik werd in beslag genomen door mijn lerarenopleiding. Bij mijn bezoeken aan de stagelessen in lagere scholen, in wijkcentra in de *poblaciones* en in de grotere satelliet-scholen merkte ik reeds de eerste resultaten. Het was een bescheiden start, maar hij beloofde veel goeds voor de toekomst, vooral nu net een nieuwe regeling was goedgekeurd. Voortaan zouden onderwijzers die zich in dans wilden specialiseren recht hebben op een studiebeurs, en studenten uit de provincie zouden nieuwe faciliteiten krijgen. Als we de groei op die manier konden doorzetten, zou de dans in een paar jaar tijd echt deel uitmaken van het onderwijssysteem.

Inmiddels begon de *Washington Post* onthullingen te publiceren over de geheime CIA-activiteiten in Chili. We wisten ook dat de samenzwering tegen Allende onverminderd doorging. Maar ook binnen de Unidad Popular waren er hoe langer hoe meer problemen. Er was geen eensgezindheid in het verzet tegen de machtige vijanden. Verschillende deelgroepen kwamen verschillende oplossingen aan- dragen. Een aantal mensen — ook de Communistische Partij — wilden dat er naar een dialoog met de christen-democraten werd gestreefd, om zo de dreigende burgeroorlog af te wenden. Anderen wilden geen compromis en stuurden aan op een regelrechte confrontatie. Het was nochtans niet duidelijk hoe ongewapende mensen het zouden kunnen opnemen tegen een modern leger. Dat leek je reinste zelfmoord, en als de regering zou proberen het volk te bewapenen, dan zou dat de militaire coup alleen maar bespoedigen.

Terzelfder tijd leek het ook moeilijk, zonet onmogelijk, om een dialoog tot stand te brengen. Het was niet gemakkelijk om het onderscheid te zien tussen de christen-democratische leiders en de echt fascistische elementen in de oppositie. Ze werkten blijkbaar heel nauw samen en gebruikten dezelfde methoden. Victor en ik hadden het vaak over dit probleem. Zelfs op persoonlijk vlak, of onder onze burens, was het moeilijk om met mensen te gaan praten als je wist dat

ze de regering wilden saboteren en de deur sluiten voor de lotsverbetering van de arme meerderheid. Die mensen waren tot alles in staat om hun luxueuze, geprivilegieerde leventje te vrijwaren; ze zouden ook zeker niet terugschrikken voor samenwerking met de fascistten.

Al werd de oppositie steeds agressiever, de Unidad Popular bleef niet werkloos toezien. De arbeidersklasse was voortdurend in staat van paraatheid om geweld op straat tegen te gaan. In fabrieken, universiteiten, scholen, regeringsgebouwen werden comités ter bescherming opgericht, om sabotage of bezetting door de oppositie te beletten. Onze faculteit moest vierentwintig uur per dag bewaakt worden. Leraren, dansers, studenten en stafleden stonden om beurten in voor de nachtwacht; ze sliepen op veldbedden in kantoren en studio's. Toen Victor met het Nationale Ballet werkte kwam hij ook op de beurtrol, maar ik en andere moeders bleven 's nachts altijd thuis voor de kinderen. Het was voor mij al pijnlijk duidelijk dat onze uiteenlopende verplichtingen ons steeds verder uit elkaar zouden drijven naarmate de crisis ernstiger werd.

Victor zelf kon een aantal keren ternauwernood ontkomen aan de bendes van Patria y Libertad, wanneer hij 's nachts het huis uit was. Dat vernam ik pas later, want hij wilde niet dat ik me zorgen maakte. Op een dag waren de paramilitaire brigades van de Nationale Partij weer eens bezig met parades en oefeningen voor de faculteit, zonder dat de politie tussenbeide kwam. Een meisje boven in het gebouw kon niet aan de verleiding weerstaan om een emmer water over hen uit te gieten. Toen ze om de hoek holden om de ingang aan te vallen kwam Victor net van de andere kant aanlopen. 'Daar is Jara!' schreeuwden ze, 'Pak hem!' Maar de bewakers lieten hem snel binnen en sloegen de deuren voor de neus van zijn aanvallers dicht.

Op een keer waren we in de *citroneta* op weg naar het centrum. Bij een verkeerslicht in de Avenida Colon stopten we naast een kolossale lichtblauwe chevrolet. De chauffeur gluurde opzij en herkende Victor. Hij nam een enorm mes uit het handschoenkastje en zwaaide ermee naar ons, met een van haat vertrokken gezicht. Toen het licht op groen sprong en de wagens achter ons begonnen te toeteren, reed hij met gierende banden weg. Dit gebeurde op klaarlichte dag.

Op een nacht werden in de foyer, op de benedenverdieping van de schouwburg, de stemmen van een interne verkiezing geteld. Een bende woestelingen trachtte de glazen deuren in te beuken om het

kleine groepje mensen in elkaar te slaan. Een groep studenten die inderhaast per telefoon waren opgeroepen konden op het nippertje de situatie redden. De leider van de aanvallers was een verkozen Congreslid van de Nationale Partij.

Dit soort incidenten kwam dagelijks voor. We werkten tegen de achtergrond van kreten op straat, het geluid van brekend glas, explosies van traangasgranaten met hun walgelijke, verstikkende dampen die zelfs doordrongen tot op de zevende verdieping. Meerdere keren per week moesten we dwars door rellen op straat naar ons werk lopen; dan zochten we beschutting in winkels of galerijen, maar op de duur hingen die ook vol traangas omdat dat niet van de lucht was. Het 'destabiliseringsproces' was in volle gang.

In antwoord op de groeiende dreiging van het fascisme schreef Victor nog een lied dat profetisch zou blijken. Een van zijn geliefkoosde dichters was Miguel Hernandez — boer van geboorte — die onder Franco in een gevangenis was gestorven. Zijn verzamelde werken lagen samen met de Bijbel op Victor's nachtkastje. Victor baseerde zijn lied 'Vientos del pueblo' op een vers uit een van Hernandez' gedichten. Samen met Inti-Illimani werkte hij het arrangement uit tijdens een paar intensieve sessies in de studio in onze tuin.

Eens te meer willen zij
mijn land bevleken met het bloed van de arbeiders,
zij die van vrijheid spreken
met schuldige handen;
zij willen onze kinderen
van hun moeders scheiden;
zij willen
Christus' kruis weer oprichten.

Ze willen de schande verbergen
die ze uit vroegere eeuwen hebben geërfd
maar de moordenaarstrekken
zijn onuitwisbaar op hun gezicht gegrift.
Duizenden en duizenden al
hebben hun bloed gegeven,
en deze stroom,
heeft de broden vermenigvuldigd.

Nu wil ik leven
samen met mijn kind en broeder,
in de nieuwe wereld die wij samen
dag aan dag opbouwen.
Jullie dreiging vrees ik niet,
meesters der ellende,
de ster van de hoop
zal altijd bij ons zijn.

De adem van het volk roept mij,
de adem van het volk tilt mij op,
verspreidt mijn hart naar overal
en klinkt ook door mijn keel.
Zo zal de dichter zingen
tot de dood me meeneemt,
langs de wegen van het volk,
nu en altijd.

(‘Vientos del pueblo’)

Toen hij in de opnamestudio kwam zei hij tegen de leden van Inti-Illimani dat de zin ‘tot de dood me meeneemt’ hem ‘te deprimerend’ klonk. Op het laatste moment veranderde hij die regel in ‘zo lang mijn hart klopt’.

De repetities voor dit lied moeten in het hele blok te horen zijn geweest. De trommels en *quenás* weerklonken over de nette, goed onderhouden tuintjes van onze burens, van wie velen nu onze doodsvijanden waren. Zelfs diegenen die al Victors platen hadden en dus wellicht van zijn liederen hielden, vermeden ons nu. We leefden niet langer in een normale politieke situatie. Ik vond het moeilijk om me aan die realiteit aan te passen, maar Victor had ze al geaccepteerd. Zijn lied was een uitdrukking van de tijd waarin we leefden en van zijn eigen vastbeslotenheid. Het was nodig om te blijven werken, en zelfs harder dan ooit tevoren.

Eind juni vertrok Victor naar Peru. Het Nationaal Instituut voor Cultuur had hem uitgenodigd voor een reeks concerten in het hele land. Ik ging hem op de luchthaven uitwijken. Het vooruitzicht om alleen te zijn schrikte me af, maar ik was opgelucht bij het besef dat hij tenminste een paar weken veilig zou zijn. Als de situatie kritiek

werd zou Victor er zeker midden in zitten, en hij zou persoonlijk gevaar lopen.

Voor Victor was dit misschien wel het hoogtepunt van al zijn reizen. Hij leerde de wortels van de Latijns-Amerikaanse culturele identiteit kennen. Eindelijk kon hij de ruïnes van Macchu Picchu bezoeken, de enorme stenen aanraken en ervaren wat ook Neruda en veel andere Latijns-Amerikaanse kunstenaars hadden ervaren. Hij bezocht de ruïnes in gezelschap van een Peruviaanse indiaan die als antropoloog in de opgravingen werkte. Mariano Sanchez Macedo wilde Victor met alle geweld fotograferen. Hij moest met zijn gitaar poseren tussen de ruïnes, of hoog op een rotspunt die boven de Inka-citadel uittorende, omgeven door de lucht en de hoge Andes. Deze ervaring was voor Victor de bevestiging van de gemeenschappelijke geschiedenis, het streven en het lijden van het volk van heel Latijns-Amerika.

Na zijn thuiskomst schreef hij over twee voorvallen die naar zijn gevoel de essentie van zijn reis bevatten. Hij had opgetreden in grote concertzalen en voor de televisie, maar dat waren niet de ervaringen die hem bijbleven. In twee kleine ontmoetingen waarover hij vertelt ligt volgens mij zijn houding tegenover zijn leven en werk vervat.

'Salazar, een arbeider uit Lima, had me horen zingen. Hij was anders dan de mensen die na het concert naar me toekwamen voor een handtekening of om te zien of ik wel echt was. Hij zei tegen me: "Ik zou willen dat je meekomt naar mijn huis, om mijn vrouw en kinderen te ontmoeten en alle mensen uit onze omgeving ..." Zijn uitnodiging klonk zo direct en oprecht dat ik ze aanvaardde.

We namen een bus naar de rand van Lima. Een overvolle oude *micro*. Het was een grauwe, sombere dag ... We arriveerden in Coimas, een nieuwe arbeiderswijk, een beetje zoals de *poblacion* Jose Maria Caro hier in Santiago. Een groep kinderen speelde voetbal. Het was rond vier in de namiddag. We begonnen te lopen, en ondertussen vertelde hij me over al het vrijwilligerswerk dat in de buurt was verricht. Ze hadden drinkwatervoorzieningen en elektriciteit aangelegd en een speelplein gemaakt voor de kinderen. We klommen hoger en hoger door smalle straatjes. Toen ik me omdraaide zag ik in de verte de hoge gebouwen van het centrum van Lima, en overal om me heen lagen heuvels vol met kleine huisjes, de als paddestoelen verrezen woonwijken. Onderweg kocht Salazar

brood en eieren bij een kruidenier. Ik kocht wat chocolade voor zijn kinderen. We bleven maar klimmen. Hij vertelde me ononderbroken over zijn leven. Het was alsof we oude vrienden waren.

Toen we bij hem thuis aankwamen stelde hij me voor aan zijn vrouw. Ze was zwartharig en *simpatica*, maar ze werd erg nerveus. Ze had me toevallig net op de radio horen zingen, en het was al te verrassend dat ze dat Chileense geluid nu in haar eigen huis hoorde. Maar na een maaltijd met thee en spiegeleieren was het ijs gebroken. De kinderen speelden in het rond en lieten me hun huiswerk zien. We spraken over alles wat belangrijk voor ons was : een thuis, kinderen, Peru, Chili, de revolutie, veranderingen ... Dan lieten ze me hun huis zien. De liefde en het harde werk van die man en die vrouw spraken uit elke centimeter van het cement, uit elke plank en elke spijker van die woning. Het was een bescheiden huisje, maar het straalde een menselijke warmte uit die in de grote herenhuizen pijnlijk afwezig is.

Salazar gaf toe dat hij wel zeker had geweten dat ik met hem mee zou gaan. Anders had hij het me niet durven vragen. Hij wist het "omdat ik voor hen zong, omdat hij voelde dat ik bij hen hoorde."

Het is niet de eerste keer dat iets dergelijks me overkomt. Soms heb ik het gevoel dat ik de weg kwijtraak, dat andere belangen mijn geweten ondermijnen en me verwijderen van de heel gewone dingen, van de eenvoud ... Maar dit soort ervaringen zijn een belangrijke stimulans. Ik put er kracht uit, en ze geven me het gevoel dat wat ik doe — en hoe ik het doe — waardevol is.

Salazar ging met me mee terug. We liepen samen de heuvel af en hij vergezelde me tot in het centrum van Lima.

Later zong ik in Cuzco voor een groep boeren. Ze zaten daar met hun poncho's, hun traditionele hoeden en hun *ojotas*. Ze keken me aan alsof ze verrast waren. Ik was zelf ook verrast. Het was alsof ik door dit samenzijn werd overspoeld door een jarenlange geschiedenis. Het ene lied na het andere welde in me op. Ik vertelde hen over Chili, over de Arauka-indianen in het zuiden, over Angelita Huenuman, over de grond, over de landhervorming. Ik vertelde hen Chileense grapjes ... enkelen lachten, maar erg verlegen. Het zonlicht was transparant en je kon de Apurimac-rivier horen ruisen. Er heerste een sfeer van terughoudendheid, alsof we onze tranen wilden verdringen. Na mijn optreden kwam een van de boeren naar me toe. Hij sprak me toe in het *Quechua* en begon te zingen. Het was alsof we de handen ineensloegen. Ik luisterde naar het *Quechua* lied met een

mengeling van vervoering en geluk. Het lied leek even oud als de bergtoppen zelf, en even lyrisch als de rivieren.

Het lied is als een lus : je kunt er je gevoelens mee vasthouden of ze ermee verstikken. Andere mogelijkheden zijn er niet. De zangers die zich uitsloven voor persoonlijke roem, die de onschuld en zuiverheid van het lied misbruiken, zullen er nooit het wezen van kunnen vatten. Het lied is als het water dat de stenen omspoelt, als de wind die ons reinigt, als het vuur dat ons aaneensmeedt. Het leeft in ons en maakt ons tot betere mensen.

Violeta zei : "Het lied van jullie allen is ook mijn lied ..." Haar woorden zijn eeuwig als de bergen, eeuwig als de stenen van Macchu Picchu.'

Een paar dagen na Victors vertrek naar Peru, op 29 juni, werd er een poging tot staatsgreep ondernomen. Ik was die ochtend al aan het werk in het dansdepartement toen we vernamen dat tanks oprukten naar het Moneda-paleis, slechts een paar blokken van ons vandaan. We sloten de deuren en trokken de wacht op in voorbereiding op een eventuele belegering. We luisterden naar het kanonvuur en wachtten op nieuws over het gebeuren. De radio was ons enige contact met de buitenwereld, en we waren op het ergste voorbereid. Ik herinner me hoe de aanwezigheid van de kloeke mannelijke dansers me geruststelde. Zij hadden nacht na nacht het gebouw bewaakt en zelfverdedigingstechnieken aangeleerd. Dat had misschien weinig zin, want zonder wapens konden ze tegen een militaire aanval niet veel beginnen.

We vernamen dat de opstand beperkt was gebleven tot één tankdivisie onder leiding van kolonel Roberto Souper. Een veel uitgebreider plan van de militairen was op het laatste moment afgelast, en alleen het regiment van Souper had het bericht niet tijdig ontvangen of het misschien gewoon genegeerd.

Het bleek dat de paleiswacht de president trouw was gebleven. Als opperbevelhebber van de strijdkrachten was generaal Carlos Prats het oprukkende regiment tegemoetgegaan, te voet en alleen gewapend met een machinepistool. Hij beval de muiters zich over te geven. Toen ze inzagen dat ze alleen stonden, zonder de verwachte steun, gehoorzaamden ze ; de tanks keerden naar hun kazernes terug en Souper werd aangehouden. De crisis was over, en het leger als geheel was uiterlijk trouw gebleven aan de grondwettelijke regering.

Maar er waren tweeëntwintig mensen omgekomen, onder wie een Zweedse cameraman. Toen hij door een muitende officier werd neergeschoten was zijn camera blijven draaien. De film werd later in de hele wereld vertoond.

Diezelfde ochtend had Patricio, toen hij een flatgebouw in de *barrio alto* verliet, gezien hoe chevrolet-bestelwagens werden volgeladen met gloednieuwe machinepistolen. De lange rij mannen die de wapens van hand tot hand doorgaven zagen er erg gevaarlijk uit. Zonder het te weten had Patricio maandenlang boven een geheim wapenarsenaal van Patria y Libertad gewoond. Hij had slechts één keer iets verdachts gezien, al had hij wel de veelvuldige bezoeken van een lange blonde Amerikaan opgemerkt. Later zouden we vernemen dat de *tancazo*, zoals de mislukte coup werd genoemd, aangevoerd werd door de fascistische partij en haar contactpersonen in het leger. Als om hun schuld te onderstrepen zochten Pablo Rodriguez en andere leiders van Patria y Libertad onmiddellijk asiel in de Ecuadoriaanse ambassade.

Die namiddag vond een grote bijeenkomst plaats op de Plaza de la Constitucion. De vakbonden hadden de mensen uit heel Santiago samengeroept. Allende had het over de loyaliteit van de strijdkrachten. De paleiswachters waren de helden van de dag; we schreeuwden slogans als 'Soldaat, vriend, het volk is met jou!' In het licht van wat er later gebeurde klinkt die slogan wel erg cynisch. Inmiddels had het nieuws Peru bereikt. Victors concert van die avond in de stedelijke schouwburg van Lima werd een vurige demonstratie van solidariteit met het Chileense volk en van steun voor de Unidad Popular-regering, een symbool voor vrijheid en onafhankelijkheid in Latijns-Amerika. Na het concert stroomde het publiek het theater uit in een geïmproviseerde mars door het stadscentrum.

Victor, die erg ongerust was over ons, slaagde erin ons de volgende dag op te bellen. Een paar weken later, toen hij weer thuis was, zwoer hij dat hij ons nooit meer alleen zou laten. Manuela, die anders haar gevoelens niet zo gemakkelijk uitte, vloog hem om de hals en barstte in tranen uit van pure opluchting omdat hij weer terug was. Victor zelf was nog tederder dan anders, en hij wilde dat ik zoveel mogelijk met hem meeging; na zijn reis had hij ontelbare zaken te regelen. Hij moest naar de Nationale Televisie Omroep op de San Cristobal-heuvel gaan, naar de redactie van een tijdschrift voor een interview,

een artikel van zijn hand naar een dagblad brengen, tapes afhalen in een opnamestudio. Hij wilde dat ik hem overal vergezelde, en telkens als we voor een stoplicht stopten legde hij z'n hand op mijn knie, als om zich te verzekeren dat ik er nog was. Ik twijfel er niet aan dat Victor zijn dood voorvoelde. Denkend aan zijn nachtmerries geloof ik zelfs dat hij wist hoe hij zou omkomen. Je kunt dat bewustzijn voelen in al zijn laatste liederen, en hij maakte er zelfs grapjes over.

Op een morgen bij het ontbijt was ik om een of andere reden boos op hem, en Manuela en Monica kozen partij voor mij. Het was een vrouwenclubje tegen de enige man in huis. Ik geloof dat hij had gezegd dat het niet *zijn* taak was om toast te maken. We wezen hem terecht voor zijn *machó* houding. Plotseling zei hij langs zijn neus weg: 'Later zullen jullie spijt krijgen. Je zou van me moeten genieten zolang ik er nog ben, want jullie zullen het lang zonder me moeten doen! Ik zal nooit de veertig halen.' We lachten er allemaal mee, maar ik wist dat hij het meende.

Victor was bereid om wat dan ook te dragen, maar hij was helemaal niet droevig of terneergeslagen. Integendeel, hij blaakte van energie en was gelukkig. In augustus 1973 vroeg een interviewer hem wat voor een man hij was: verlegen, vrijpostig of hartstochtelijk. Hij antwoordde: 'Ik denk dat ik hartstochtelijk ben omdat ik vervuld ben van hoop. En ik ben ook vrijpostig, maar alleen omdat ik eigenlijk verlegen ben. Maar vòòr alles ben ik een man die gelukkig is dat hij nu leeft. Ik ben gelukkig omdat ik de vermoeidheid na de arbeid kan ervaren. Ik ben gelukkig, want wie zijn hart, verstand en wil ten dienste stelt van het volk beleeft het geluk herboren te worden.'

Victor had een onuitputtelijk gevoel voor humor en hield wel van een grapje, zelfs in de toestand waarin we leefden. Hij werkte nu aan een album met de titel *Canto por travesura*, een collectie grappige, obscene boerenliedjes uit Zuid-Chili. Het album bevatte onder meer 'La beata', vroeger verboden en nu erkend voor wat het was, een typisch Chileens volksliedje. En er waren ook andere liedjes vol grappen en raadseltjes.

Victor wilde de mensen de gelegenheid bieden om te lachen. 'Wij Chilenen zijn van nature erg vrolijk en hebben veel gevoel voor humor. We moeten die aard weer boven laten komen. Ook denk ik dat we, door ons enthousiasme voor de muziek uit het noorden van de Andes, dreigen een andere streek uit het oog te verliezen: het

zuiden van Chili, dat een erg rijke folklore heeft.' *Canto por travesura* zou in september uitgebracht worden, tegen de *Fiestas Patrias*. De plaat was geperst maar ze kwam nooit in de winkels.

Na de mislukte *tancazo*-coup ondernam Allende een laatste poging om met de christen-democraten tot overeenstemming te komen. Maar die waren niet langer geïnteresseerd in onderhandelingen, en ook binnen de Unidad Popular was de consensus zoek. Extreem rechts concentreerde nu zijn inspanningen op de militairen. Ondanks de mislukking van de *tancazo* konden ze toch rekenen op veel van de officieren. Maar andere officieren, de 'constitutionalisten', moesten verwijderd worden.

Het eerste slachtoffer was Allende's *aide-de-camp* bij de marine, commandant Arturo Araya. Hij werd eind juli door gangsters vermoord toen hij op zijn balkon stond. Hij was een sleutelfiguur in het contact tussen de president en de loyale figuren uit het opperbevel van de marine. Maar het belangrijkste obstakel voor een militaire coup was generaal Prats, de opperbevelhebber van het leger.

Prats was een man met progressieve ideeën, een fervent aanhanger van de Schneider-doctrine, die de neutraliteit van de strijdkrachten en hun trouw aan de constitutionele democratie verdedigde. Nu werden de vrouwen van een aantal oudere generaals tegen hem opgezet. Ze hielden een demonstratie voor zijn huis. Ze wuifden met witte pluimen, slingerden hem verwijten naar het hoofd en beschuldigden hem van lafheid; hij wilde immer niet tussenbeide komen 'om Chili van het marxisme te redden'. 'Achter de rokken van hun vrouwen,' zoals Prats het later in zijn dagboek uitdrukte, scholen de generaals zelf, die zich met deze actie aan muiterij waagden. Prats' positie was onhoudbaar geworden, en hij kon niets anders doen dan ontslag nemen.

Ten slotte vonden de *golpistas* — de mensen die op een coup aansturen — een middel om de strijdkrachten rechtstreeks met de arbeiders in conflict te brengen. Ze haalden de wet op het wapenbezit onder het stof vandaan, dat was een bijna vergeten maatregel die het Congres een jaar eerder had goedgekeurd; dan begonnen ze plaatsen aan te wijzen waar zogenaamd wapens verborgen waren. De wet gaf aan officieren van het leger en de politie *carte blanche* om razzia's uit te voeren zonder toestemming van hun superieuren. De rechtse officieren gebruikten dit voorwendsel om binnen te vallen in de genationaliseerde bedrijven, in arbeiderswijken, ziekenhuizen, uni-

versiteiten — overal waar de Unidad Popular een grote aanhang had. De geheime bergplaatsen van de landeigenaars en van Patria y Libertad werden ongemoeid gelaten.

Helikopters vlogen laag over de arbeiderswijk San Miguel, en op de nabijgelegen hoofdstedelijke begraafplaats werden graven opengebroken onder het voorwendsel dat arbeiders er wapenvoorraden zouden hebben verborgen. *Lanera Austral*, een groot wolverwerkend bedrijf in Punta Arenas, werd het doel van een grootscheepse militaire operatie waarbij een dode viel.

Ook onze faculteit werd doorzocht, in weerwil van het bijna heilige principe van de universitaire autonomie, dat normaal niet toeliet dat de politie zonder toestemming de universiteitsterreinen binnendrong. In augustus kwam de politie steeds opnieuw de 'rooie' faculteit doorsnuffelen. Dat gebeurde soms overdag, maar soms ook midden in de nacht. Ze vonden nooit wapens, omdat die er niet waren. Maar een bende gewapende fascistten viel het gebouw aan, beukte de deuren in en verbrijzelde de spiegelruiten.

De tweede staking van de ondernemers begon op 26 juli. Evenals de oktoberstaking begon ze met het lamleggen van de transport- en busmaatschappijen, maar dit keer was het een strijd tot het bittere einde. De meerderheid van de arbeiders trachtte het land overeind te houden. De ondernemers wilden het volledig lamleggen en het land onderdompelen in een sfeer van bomaanslagen, moorden, rellen en terreurdaden. Daarvoor konden ze rekenen op de macht en het geld van de multinationals, en op het technisch advies en de rechtstreekse steun van de CIA.

Wij hadden de raad gekregen om naar een veilige plek te zoeken waar ik me met de kinderen kon terugtrekken, weg van ons eigen huis. Victor zou daar niet bij ons zijn. Hij zou de taak uitvoeren die hem werd toebedeeld. Ik begreep dat hij, als het tot een burgeroorlog kwam, mee zou moeten vechten om de revolutie te beschermen. Misschien kon zijn militaire opleiding hem daarbij van dienst zijn, maar het was al bijna twintig jaar geleden dat hij een geweer in handen had gehad. Zelf bezat hij geen wapen en wilde dat ook niet.

We kregen een huisje in Isla Negra aangeboden, een primitief vakantiehuisje aan het strand, in de buurt van Neruda's huis. We gingen er één keer heen om het in orde te brengen. Vooral in de winter bood het een verlaten aanblik, maar het was dan ook de bedoeling dat ik me hier met Amanda en Manuela zou verschuilen, in de hoop

dat niemand ons zou herkennen als Victors gezin. We namen insuline mee voor Amanda en een kleine voedselvoorraad, voor noodgeval-
len. We hoopten dat we aan vis of schaaldieren konden komen, en
dat we voldoende drijfhout zouden vinden voor de verwarming. We
meenden dat we hier veiliger zouden zijn dan thuis, waar we
ongetwijfeld op de zwarte lijst van de fascistten stonden. Er was maar
één probleem: als we ooit naar hier moesten vluchten zouden we
onderweg zeker op controleposten stuiten. Die kleine schuilplaats
bleef een onuitvoerbare droom. Maar het was hier dat Amanda haar
laatste levendige herinneringen aan haar vader opdeed.

Ze was acht jaar oud op die wintermiddag toen Victor ons naar
Isla Negra bracht. Hij stelde haar voor om langs de kust te gaan
wandelen. Een enorme, rode zon zakte langzaam weg in de Stille
Oceaan terwijl ze langs het kustpad liepen. Het weggetje slingerde
hoog boven steile rotsen waartussen de branding zich bulderend
oploste. Victor liep vooraan in zijn lange bruine poncho, Amanda
huppelde achter hem aan op het smalle pad. Ik zag hen in de verte
verdwijnen. Het eindeloze pad, de wind en de zon, het gevoel van
ruimte en verlatenheid inspireerden Victor tot een lied. Onder het
lopen begon hij tekst en muziek te verzinnen, en hij vroeg Amanda
om raad. Ze deed een aantal suggesties die Victor in het lied opnam.
Ze was er trots op dat ze hem kon helpen. Ze liepen samen zingend
door; ze wilden niet terugkeren, alleen maar verder en verder gaan,
terwijl de zon langzaam verdween ...

De oceaan zag er volkomen leeg uit, maar een paar kilometer
verder waren Amerikaanse oorlogsbodems op weg naar Valparaíso,
waar ze zouden deelnemen aan gezamenlijke oefeningen met de
Chileense marine.

De volgende dag, op weg naar huis, ontsnapten we op het
nippertje aan een aanval. Op een verlaten weg kwam een bende
gewapende mannen een heuvel afrennen, en ze klauterden over de
omheiningen om ons te bereiken. Op de top van de heuvel zagen we
een rij vrachtwagens, afgetekend tegen de horizon: een van de
kampen van de ondernemersstaking.

Het lied van Isla Negra werd nooit opgenomen en ging verloren.
Maar tijdens de volgende weken schreef Victor een ander lied waarin
hij verklaarde waarom hij zong. Hij had het gevoel dat hij dit nog
moest doen voor het te laat was. Hij was erg stil toen hij eraan werkte,
gesloten en teruggetrokken. Terwijl ik in huis bezig was kon ik hem in

de studio zachtjes horen zingen. Toen kwam hij me halen om er naar te luisteren. Het was een prachtig lied, maar mijn hart kromp samen toen hij het voor me zong. Ik wist dat Victor zijn testament maakte.

Ik zing niet zomaar om het zingen
of om mijn mooie stem,
maar omdat mijn gitaar
gevoel en rede heeft,
een hart van aarde
en de vleugels van een duif.
Ze is als het gewijde water
en zegent vreugde en pijn.
Mijn lied heeft een doel gevonden,
zoals Violeta zei.
Hardwerkende gitaar,
met de geur van de lente.

Mijn gitaar is niet voor de rijken,
nee, niets daarvan.
Mijn lied gaat over de trap
die we bouwen naar de sterren.
Want dan krijgt het lied betekenis:
als het klopt in de aders
van een man die zingend sterven zal,
oprecht zijn lied zingend.
Mijn lied is niet voor vergankelijke eer
of buitenlandse roem,
het is voor dit smalle land,
tot in het diepst van de aarde.

Daar, waar alles tot rust komt
en waar alles begint,
blijft het lied dat moedig was
eeuwig nieuw.

(‘Manifesto’)

3 september 1973

Vandaag vieren we de derde verjaardag van Allende's verkiezing.

Maar de grote mars van vandaag heeft een belangrijker doel. De Unidad Popular-regering moet beschermd worden, en de plannen om haar met een militaire coup omver te werpen moeten worden vrijdeld. Iedereen beseft dat we voor ons eigen leven vechten, maar we weten niet hoe, met welke wapens. We weten alleen dat het nodig is om hier te zijn. We *moeten* tonen dat de Unidad Popular een belangrijke kracht is waarmee rekening moet worden gehouden, dat het volk ondanks alle problemen achter zijn regering staat. In de voorbije paar weken heeft de CUT herhaaldelijk opgeroepen om op straat te komen en terroristische aanvallen te dwarsbomen, maar vandaag is het iets anders. Vier grote optochten die vanuit verschillende punten van Santiago vertrekken, zullen samenkomen bij het Moneda-paleis om Allende en de leiders van de Unidad Popular te groeten.

Wanneer we het huis verlaten zie ik dat we zelfs in onze buurt niet alleen zijn. Veel gezinnen die in de JAP werken vertrekken ook, met hun wagens vol vlaggen en spandoeken. Maar we blijven toch een minderheid. De andere huizen zijn stil en gesloten. Alleen de kinderen die zoals altijd op straat spelen slaan ons vertrek gade. Eerder heb ik al groepen bouwvakkers over de Avenida Colon naar het centrum zien lopen, meer dan zes kilometer ver. Door de staking is er geen openbaar vervoer, maar de arbeiders zijn vastbesloten om vandaag aan de mars deel te nemen. Desnoods leggen ze de hele weg te voet af.

De voorbije maand was afschuwelijk. De staking in het transport bleef duren. Ook nu wagen de chauffeurs van MOPARE hun leven, en het vrijwilligerswerk werd hervat — de stemming is bedrukt, maar het werk is nu beter georganiseerd. Maar al deze inspanningen hebben de staking niet kunnen breken. Voedsel is schaars, behalve voor wie in de zwarte handel werkt. Ook petroleum en benzine zijn moeilijk te krijgen. De dokters en tandartsen zijn ook nu in staking, al blijven veel artsen in de ziekenhuizen wel werken.

Op een avond, zowat twee weken geleden, hield Allende voor het hele land een televisietoespraak (Victor en ik keken er samen naar). Midden in de toespraak was er een stroomonderbreking in de hele centrale zone van Chili. Toen de lichten uitvielen en Allende's beeld van het scherm verdween wisten we dat er iets vreselijks gebeurd was, dat het niet om een plaatselijke storing ging. Gelukkig werkte de transistorradio, en we hoorden Allende tot kalmte oproepen. Een

aantal rechtse radiozenders spoorden de mensen aan om de straat op te gaan, wellicht om nog meer verwarring te zaaien.

Korte tijd later gingen de lichten weer aan, maar iedereen bleef onder de indruk. De aanval was zo wetenschappelijk voorbereid: de terroristen hadden zeker precieze informatie gehad over de belangrijke punten, waar de bommen het grootste effect zouden hebben. Hier konden alleen de militairen achter zitten, of op zijn minst advies van de militairen.

Er wordt erg veel gesproken over de burgeroorlog, maar het is moeilijk om je voor te stellen op welke manier het zover zal komen. Ik heb samengewerkt met de andere regeringsgezinde vrouwen uit de buurt. We hebben geprobeerd om noodplannen uit te werken. We hebben een voorraad medicijnen en verband aangelegd en eerste hulp geleerd; we hebben gezocht naar goede schuilplaatsen voor de kinderen. We hebben ons op het ergste voorbereid.

Ik was wanhopig bezorgd over Amanda. Zou ze genoeg insuline hebben? Die was nu al moeilijk te krijgen. Zou er genoeg eten zijn voor een behoorlijk dieet, zouden we een dokter kunnen vinden als dat nodig werd? Het leek allemaal te afschuwelijk om waar te zijn. Als je in onze vredige straat rondkeek zag alles er vrij normaal uit. De roze kersebomen hadden zoals gewoonlijk vroeg in de lente gebloeid, er was zon en wind, de kinderen speelden en kibbelden, de mensen waren rustig met hun eigen zaakjes bezig. Alleen aan de gesloten winkels en aan de lange rijen voor de bakker kon je merken dat alles niet was zoals het hoorde ... daaraan, en aan het 'tamtamgeroffel' dat telkens bij valavond begon.

Momenten uit de voorbije weken schieten me door de geest ... Ik ben in de tuin en voel de hitte van de winterzon op mijn rug ... het moet weekend zijn, want we zijn allemaal thuis ... Victor is in de studio — ik hoor hem zachtjes zingen ... hij heeft net de eerste versie van 'Cuando voy al trabajo' voor me gezongen; ik heb de melodie en de betekenis in m'n hoofd — 'ik werk aan het begin van een verhaal, zonder het einde te kennen'. Ik voel het gras onder mijn voeten, de planten en bomen in de tuin om me heen, Victors bemoedigende aanwezigheid, de klank van zijn gitaar, het besef dat Manuela en Amanda vlakbij zijn, veilig aan het spelen, en dat ze straks thee komen drinken ... Plots huiver ik van afschuw, alsof de tijd een ogenblik bevroor ... Ik heb het gevoel dat ik me dit moment mijn hele leven zal blijven herinneren, juist omdat het zo gewoon is.

Maar nu zijn we op weg naar het centrum, of liever naar de riante Avenida Providencia, waar een van de vier optochten zal vertrekken. Een brede straat vol boetiekjes. We vinden er tot onze vreugde een gigantische menigte verzameld. De mars is zo groot dat het onmogelijk is om de aantallen te schatten. De optocht neemt de hele breedte van de laan in beslag, en het begin en einde zijn niet te zien. We lopen zeker met twintig of dertig naast mekaar ... en dit is nog maar één van de vier stoeten. De mars verloopt zo vlot en gedisciplineerd dat we ons één groot leger van mannen, vrouwen en kinderen voelen. Maar er zijn geen wapens, alleen handgeschilderde spandoeken waaruit blijkt hoezeer de mensen fascisme en terreur verafschuwen, en hoe bereid ze zijn om hun regering te verdedigen. Toch heerst er een grimmige stemming. We hebben niets te vieren. Het is angstaanjagend om tussen die hoge gebouwen door te lopen en te weten dat ze vol vijanden zitten. Maar wanneer we het verlaten hoofdkwartier van Patria y Libertad passeren stijgt een triomfante-lijke, uitdagende kreet uit de menigte op.

Vandaag is iedereen komen opdagen, ook mensen die doorgaans niet aan betogingen deelnemen. We bevinden ons onder vrienden, al is Inti-Illimani nog steeds in Europa, net als de oorspronkelijke Quilapayun. Maar de andere Quila-groepen zijn hier, en ook de *Peña* met een eigen spandoek. Voor het eerst sinds maanden ontmoeten we een aantal vrienden uit het theater; wanneer Amanda moe wordt neemt een van hen haar op de rug ... In onze onmiddellijke omgeving zien we dansers, schilders, dichters, acteurs, toneelschrijvers. Van echt marcheren is geen sprake, alleen van vooruit schuifelen. We kunnen hooguit een paar passen per minuut zetten, zo groot is het gedrang, zo moeizaam vordert de optocht naar het centrum toe ... Er gaat een luid gejuich op wanneer we de stoet uit het zuiden van Santiago rechts van ons de Alameda zien instromen. Maar dan draaien we een zijstraat naast de Santa Lucia-heuvel in, en we verliezen de andere stoet in de nauwe straatjes van het centrum uit het oog ... Hier is het gedrang bijna ondraaglijk. Terwijl we onze beurt afwachten om naar het Moneda-paleis te gaan, staan we urenlang stil, het is alsof we in een val zitten.

Victor is een eind voorop. Hij helpt het spandoek dragen waarachter wij opstappen: *Trabajadores de la Cultura en contra el Fascismo*. Het is symbolisch dat hij vandaag niet met ons, zijn gezin, mee opstapt. Hij houdt nog evenveel van ons, misschien wel meer,

maar hij is van onze zijde weggegaan om op een ander niveau te werken. Hij is ver weg van de knusse huiselijkheid die hij altijd zo op prijs stelde. Ik begrijp dat, ik begrijp dat hij geen keuze heeft. Hij bereidt zich voor om de confrontatie met het fascisme aan te gaan. Hij hoopt dat hij een plaats kan innemen in de verzetsbeweging, in de openlijke strijd of in het ondergrondse.

Als hij dit niet doet verraadt hij al de waarden waarvoor hij leeft, ook die van liefde en vrede. Zijn afkeer voor geweld is nog steeds even groot, maar de loop der dingen en de kracht van zijn overtuiging dwingen hem om tot vechten bereid te zijn, met alle beschikbare middelen ... Ik weet dat hij zich zorgen maakt over onze veiligheid, al wil hij mij niet al te ongerust maken. Ik was verrast over zijn enthousiasme toen ik hem vertelde van het bezoek van die besnorde Brit. Die zag eruit als een lid van de *Country Club* — een van de Britse onderdanen die in Chili verblijven. In noodsituaties zoeken die hun kudde op en geven instructies voor als er een crisis losbarst ... ze weten dat er iets ergs te gebeuren staat.

Als we eindelijk de Plaza de la Constitucion bereiken is het al helemaal donker. Beetje bij beetje schuiven we vooruit tot het onze beurt is om het podium te passeren waarop Allende zit met de leiders van de Unidad Popular ... ze moeten hier al uren zitten ... hij ziet er moe uit ... We groeten hen een voor een, maar we merken dat de nieuwe opperbevelhebbers van de strijdkrachten, Merino, Leigh en Pinochet niet bij hen zijn.

Iedereen schreeuwt *Allende, Allende, el pueblo te defiende!* en *El pueblo unido jamas sera vencido!* We voelen de grote kracht van die massa mensen, en we geloven dat het onmogelijk zal zijn om ons allemaal om te brengen ... we waren die dag met meer dan een miljoen om Allende te groeten.

Uiteindelijk komen we weer bij Victor, die ons opwacht als we het podium passeren. Hij tilt Amanda op zodat ze kan zien wat er gebeurt, en we blijven kijken naar de mensen die het Moneda-paleis passeren ... dezelfde mensen die we in 1970 in de straten hebben zien feestvieren ... maar wat is er sindsdien veel bereikt, alle moeilijkheden ten spijt! Nu is de stemming triest, grimmig, maar even vastbesloten.

Met de mars van 3 september had het volk, zonder het te weten, afscheid genomen van Salvador Allende.

Over de week die daarop volgde herinner ik me weinig. Ik weet

alleen nog hoe moeilijk het was om doende te blijven, om te blijven werken, om les te geven in de sfeer van toenemende spanning, onder de afschuwelijke dreiging die boven ons hing. We waren er helemaal niet op voorbereid, vooral niet omdat het nooit duidelijk werd welke vorm het gevaar zou aannemen.

Wachtten we op een of ander teken om de kinderen uit de huizen van de Unidad Popular-aanhangers te evacueren? Bij een burgeroorlog zouden die huizen immers gevaar lopen? Het was moeilijk om uit onze buurt weg te komen. In het oosten werd ze begrensd door de *cordillera*, in het westen door het San Carlos-kanaal. De enkele uitvalswegen konden gemakkelijk afgesneden worden.

Op een avond had ik dienst in de JAP. Ik hielp in Alberto's winkel bij de uitdeling van rijst en thee aan een rij mensen. Op dat moment vernam ik dat de christen-democraten in het Congres front hadden gevormd met uiterst rechts. Ze wilden Allende's regering onwettig verklaren, al beschikten ze niet over de twee-derdemeerderheid die daarvoor nodig was. Op die manier zouden ze de weg vrijmaken voor het leger. Het was angstaanjagend nieuws — de Unidad Popular was volkomen geïsoleerd.

De mensen spraken van een volksraadpleging. Allende hield een besloten vergadering in zijn huis in de Tomas Moro, een paar blokken van ons vandaan. Hij trachtte in zijn kabinet overeenstemming te krijgen over de vraag of een volksraadpleging al dan niet wenselijk was — blijkbaar was er geen vastberadenheid meer in deze kritieke toestand. Het gerucht deed de ronde dat er vòòr de *Fiestas Patrias* op 18 september een militaire coup zou plaatsgrijpen. Met zoveel subversieve activiteit binnen het leger leek het immers uitgesloten dat de president de traditionele parade zou kunnen bijwonen.

Ik trachtte de toestand met Victor te bespreken; ik wilde hem vragen wat de oplossing was. Ik vroeg hem: 'Maar hoe kunnen we ons verdedigen als we het leger tegen ons hebben?' Hij glimlachte alleen maar treurig en zei: 'Ik denk dat dat de kern van het probleem is.' Burgeroorlog, dat betekende een confrontatie tussen twee partijen, maar waaruit zouden die twee partijen bestaan? Die vragen tolden in mijn hoofd rond, maar Victor noch anderen die ik kende schenen er een antwoord op te weten.

Op maandag 10 september ging ik zoals gewoonlijk werken in het faculteitsgebouw in het centrum. Het was een politieke plicht om

normaal te blijven werken en ik wist dat de studenten er zouden zijn, al deden zich elke dag zware incidenten voor in onze omgeving. Die ochtend gaf ik mijn gewone lessen, maar ik leidde ook een studiegroep over beweging voor de docenten van de theaterschool. Victor zette me af bij de faculteit en reed door naar het oosten, naar de technische hogeschool, waar hij een radioprogramma moest verzorgen. Hij was goedgehumt, want hij had een nieuwe bandopname bij zich die hij voor het eerst zou draaien. Het was een lied dat hij had gemaakt op verzoek van het verbond van bouwvakkers, een soort vakbondshymne. Hij wilde het hun erg graag laten horen en naar hun commentaar luisteren. Victor had een diepe bewondering voor de strijdbaarheid van de bouwvakkers, die pal achter de Unidad Popular-regering stonden. In hun rangen waren ook al slachtoffers gevallen, zoals Roberto Ahumada.

Na de middag kwam Victor me ophalen. Ik was nog niet klaar, en dus ging hij boven met Quena praten. Ondertussen begon ik aan een les met een groep jonge mannen en een slagwerker. Het zou de laatste les zijn die ik in Chili gaf. Het was een goede les, herinner ik me.

Zo gauw ik kon haastte ik me naar boven. Victor had zich in het kantoor van het Ballet geïnstalleerd met een kop thee. *Señora* Marta zorgde goed voor hem. Zij was de vrouw die de vloeren schoonmaakte, en ze zette thee in een hokje dat ze tot een echte keuken had omgetoverd. Telkens als Victor kwam overstelpte ze hem met eten en drinken om haar respect en genegenheid te betonen. Victor trok me op zijn schoot en keek me met een warme glimlach aan, en voor het eerst in jaren noemde hij me *mi gringuita*. Ik kan me alleen maar voorstellen dat hij onbewust blij was omdat ik de bescherming van een Brits paspoort genoot.

We namen afscheid van Quena, bedankten Marta en gingen naar huis. Alles was vrij rustig toen we naar de bergen reden. Maar de avondkranten droegen vette koppen: de piloten van de nationale luchtvaartmaatschappij (LAN) vlogen alle toestellen naar de luchtmachtbasis in El Bosque om ze 'in veiligheid te brengen' voor de duur van de staking. Nu leek alles wel klaar voor de grote slag.

DE COUP

11 september 1973

Ik word vroeg wakker, zoals gewoonlijk. Victor slaapt nog, dus sta ik stilletjes op en wek Manuela. Die moet al vroeg op school zijn. Ik ga naar beneden en zet water op. Een paar minuten later verschijnt Monica; ze wrijft zich de ogen uit en geeuwt. Alles is heel normaal, binnen de perken van de abnormale levensomstandigheden. Het is een koude, troosteloze, bewolkte ochtend.

Manuela en ik ontbijten en vertrekken naar school. Met de auto is het niet ver, maar met het openbaar vervoer — als dat er al is — is de school moeilijk te bereiken. Gelukkig hebben we nog wat benzine. We zijn duidelijk de enigen in de buurt die verroeren. Het lijkt erop dat iedereen besloten heeft om vandaag maar in bed te blijven, behalve de dienstmeisjes natuurlijk. Die moeten vroeg opstaan en bij de bakker op de hoek in de rij gaan staan voor brood. Monica was teruggekomen met het nieuws dat Allende's wagen, met het gebruikelijke escorte, al in de Avenida Colon gepasseerd was, veel vroeger dan gewoonlijk. De mensen bij de bakker en in de krantenkiosk zeiden dat er iets gaande is.

Het Manuel de Salas is vol leerlingen. Hier is er geen teken van de staking. Het overgrote deel van de ouders steunt de Unidad Popular. Op de terugweg zet ik de autoradio aan. Ik hoor het bericht dat Valparaiso afgesloten is en dat er ongewone troepenbewegingen plaatsvinden. De vakbonden roepen alle werkende mensen op om in hun arbeidsplaatsen bijeen te komen, want dit is een onverwachte, alarmerende gebeurtenis.

Ik haast me naar huis om het Victor te vertellen. Hij is al op als ik aankom, en zoekt op de transistorradio naar Magallanes of een andere regeringsgezinde zender. 'Het is zover,' zeggen we tegen mekaar, 'nu is het echt begonnen.'

Victor zou die morgen zingen in de technische hogeschool, bij de opening van een tentoonstelling over de gruwelen van de burgeroorlog en het fascisme. Allende zou daar ook spreken. 'Nu, dat zal dan wel niet doorgaan,' zei ik. 'Nee, maar ik vind dat ik er toch heen moet. Haal jij Manue van school — want het is beter dat jullie samen

thuis zijn. Ik bel intussen een paar mensen op om te horen wat er gebeurt.'

Toen ik weer van het binnenplein wegreed, begonnen onze burens bijeen te komen. Ze praatten luid en opgewonden, al bijna in feeststemming. Ik reed voorbij zonder ze aan te kijken, maar in het spiegeltje zag ik hoe een van de 'damés' neerhurkte en het meest obscene gebaar uit de Chileense gebarentaal naar mij maakte.

In de school vernam ik dat de jongste leerlingen naar huis gestuurd waren. De leraren en de oudste leerlingen moesten blijven. Ik nam Manue mee, en op de terugweg luisterden we naar de radio. De ontvangst was slecht, maar we konden Allende horen vanuit het Moneda-paleis. Dat was geruststellend, maar zijn toespraak klonk als een afscheid.

Ik trof Victor aan in de studio, waar ook hij naar de radio luisterde. Samen hoorden we hoe de verwarring toenam naarmate meer zenders van de Unidad Popular uit de ether gingen. Hun zendmasten werden opgeblazen of ze werden overgenomen door de militairen, en marsmuziek verving Allende's stem ...

'Dit is de laatste keer dat ik me tot jullie kan richten ... Ik zal niet aftreden ... Ik zal mijn leven geven om de trouw van het volk waardig te zijn ... Ik zeg jullie: wat wij gezaaid hebben in het bewustzijn van duizenden en duizenden Chilenen kan nooit meer helemaal uitgeroeid worden ... Misdaad noch geweld zijn sterk genoeg om het proces van maatschappelijke veranderingen te stoppen. De geschiedenis behoort ons toe, want het is het volk dat de geschiedenis maakt ...'

Het waren de woorden van een held die wist dat hij spoedig zou sterven. We hoorden maar stukken van de toespraak. Middenin was er telefoon voor Victor ... En ik kon het nauwelijks verdragen om ernaar te luisteren.

Victor had gewacht op mijn terugkeer voor hij wegging. Hij had besloten om de instructies van de CUT op te volgen en dus naar de technische hogeschool te gaan, de plaats waar hij moest werken. Zwijgend goot hij de laatste kan benzine, die we voor noodgevallen hadden bewaard, in de tank. Terwijl hij hiermee bezig was zag ik een van onze burens, een piloot van de nationale luchtvaartmaatschappij, over zijn balkon leunen. Hij riep Victor spottend iets toe. Victor

antwoordde met een glimlach.

Het was onmogelijk om behoorlijk afscheid te nemen. Als we dat deden zou ik me aan hem vastklampen en hem niet laten gaan. Dus ging het erg vluchtig. 'Mamita, ik kom zo gauw mogelijk terug ... Je weet dat ik moet gaan ... Blijf vooral kalm.' 'Ciao ...' en toen ik weer opkeek was Victor verdwenen.

Tussen de militaire marsen door hoorde ik op de radio de aankondigingen. *Bando Numero Uno, Bando Numero Dos* ... Militaire berichten waaruit bleek dat de strijdkrachten, onder leiding van generaal Augusto Pinochet, Allende een ultimatum hadden gesteld: als hij zich niet voor de middag overgaf zou het Moneda-paleis gebombardeerd worden.

Monica maakte de lunch klaar en Amanda en Carola speelden in de tuin. Plots hoorden we het gehuil van een jet in duikvlucht, meteen gevolgd door een daverende explosie. Het was alsof ik de oorlog herbeleefde ... Ik haalde haastig de kinderen in huis, sloot de houten luiken en overtuigde hen dat het maar een spel was. Maar de jets bleven aanvallen. De raketten die ze afvuurden kwamen blijkbaar neer in de *poblacion* net boven ons, naar de bergen toe. Ik geloof dat dit het ogenblik was waarop het laatste restje van mijn illusies in mij doodging. Als dit ons te wachten stond, waarop konden we dan nog hopen?

Dan kwamen de helikopters, laag over de boomtoppen van de tuin. Vanop het balkon van onze slaapkamer zag ik ze zweven als dreigende insecten, terwijl ze Allende's huis met machinegeweren bestookten. Hoog daarboven in de richting van de *cordillera* cirkelde nog een vliegtuig. Urenlang hoorden we de straalmotor huilen. Wellicht het controlevliegtuig?

Korte tijd later rinkelt de telefoon. Ik ruk de hoorn van de haak en hoor Victor's stem. 'Mamita, hoe gaat het me je? Ik kon niet eerder bij de telefoon komen ... Ik ben in de technische hogeschool ... Je weet toch wat er gaande is, niet?' Ik vertel hem van de bommenwerpers, maar dat we allemaal gezond en wel zijn. 'Wanneer kom je naar huis?' 'Ik bel je later nog wel ... Men heeft hier de telefoon nodig ... Ciao.'

Verder kunnen we niets anders doen dan naar de radio luisteren, naar de militaire verklaringen tussen de marsen door. De burens zitten buiten op de patio en praten opgewonden. Sommigen staan op

hun balkon om de aanval op Allende's huis beter te kunnen volgen ... Ze halen drankjes boven ... Aan één huis hangt er zelfs een vlag uit.

We horen hoe het Moneda-paleis is beschoten en in brand gestoken ... We vragen ons af of Allende nog in leven is ... Daarover zwijgt de radio. Er wordt een avondklok ingesteld. Quena belt om te horen hoe het met ons gaat ; ik vertel haar dat Victor niet thuis is, dat hij in de hogeschool zit. 'O God!' roept ze uit, en ze haakt in.

We moeten aannemen dat alle telefoons nu afgeluisterd worden, maar Victor belt omstreeks half vijf. 'Ik moet hier blijven ... Met de avondklok zal het moeilijk zijn om thuis te komen. Ik kom morgen meteen na het einde van de spertijd naar huis ... *Mamita*, ik hou van je.'

'Ik hou ook van jou ...' Maar die woorden snoeren me de keel dicht en hij heeft al ingehaakt.

Ik ging die avond wel naar bed maar kon natuurlijk niet slapen. In de hele buurt hoorde je in het donker plotselinge uitbarstingen van geweervuur. Ik wachtte de ochtend af terwijl ik me afvroeg of Victor het koud had, of hij kon slapen, waar hij was. Ik wenste dat hij op zijn minst een jasje had meegenomen. Op een bepaald moment was de avondklok plots verdaagd, en ik vroeg me af of hij misschien nog kans had gezien om van de hogeschool naar iemands huis in de buurt te gaan.

De spertijd werd pas laat in de voormiddag opgeheven, en de dienstmeisjes kwamen naar buiten om brood te kopen in de winkel op de hoek. Maar nu werd de rij bewaakt door soldaten die de mensen met hun geweren aanporden en hen bedreigden. Ik verlangde naar Victors thuiskomst, naar het moment waarop de wagen brommend onder de blauwereggen door zou rijden. Ik berekende hoe lang de rit vanaf de hogeschool zou duren ... Onder het wachten realiseerde ik me dat er geen geld in huis was. Dus ging ik op pad naar het kleine winkeltje van Alberto, een paar blokken verderop. Alberto had altijd met de JAP meegewerkt en kon misschien een cheque voor me wisselen. Onderweg raasden twee trucks langs me heen. Ze zaten vol burgers, gewapend met geweren en machinegeweren. Onze plaatselijke fascisten waren uit hun hollen te voorschijn gekomen om zich in het daglicht te vertonen.

Alberto was erg bang, en met reden. In de voorbije weken waren er voor zijn winkel al een paar bommen ontploft. Maar hij was zo goed

om een cheque voor me te wisselen en informeerde naar Victor. Terwijl ik me naar huis haastte liep ik tegen een vriendin aan, de vrouw van een lid van Inti-Ilimani die in de buurt woonde. Ook zij was in shocktoestand, en alleen, omdat Inti nog in Europa was. We kwamen overeen dat ze met mij mee kon komen, en ze bleef meerdere dagen bij ons thuis. Ze was de vorige dag ziek geweest en was niet naar het regeringsgebouw gegaan waar ze werkte. Nu was ze in paniek bij het idee wat zich daar allemaal kon hebben afgespeeld en wat er van haar collega's was geworden.

Nu wachtten we samen, maar Victor kwam niet opdagen. Ik was aan de televisie gekluisterd, al werd ik misselijk van wat ik te zien kreeg. Ik zag de gezichten van de generaals, die spraken over 'de uitroeiing van de marxistische kanker'. Ik hoorde de officiële aankondiging van Allende's dood. Ik zag beelden van de ruïnes van het Moneda-paleis en van Allende's huis, eindeloos herhaald, met opnames van zijn slaapkamer en zijn badkamer — of wat daarvan overbleef — met een 'wapenarsenaal' dat aandoenlijk klein leek als je bedenkt dat zijn lijfwacht hem moest beschermen tegen terroristische aanvallen. Pas in de late namiddag vernam ik dat de technische hogeschool *reducida* — ingenomen — was. In de voormiddag waren tanks het terrein van de school binnengedrongen, en een groot aantal 'extremisten' was gearresteerd.

De telefoon, hoe twijfelachtig ook — hij werd immers afgeluisterd — was mijn vitale verbindinglijn. Ik wist dat Quena trachtte uit te vinden wat er met Victor gebeurd was. Zij was beter geplaatst dan ik om daar discreet naar te informeren. Ik was bang om iets te ondernemen, bang om Victor voor de militaire autoriteiten te identificeren. Ik wilde de aandacht niet op hem vestigen ... Misschien had hij de hogeschool nog voor de aanval kunnen verlaten ... Dat hoopte ik.

De woensdagnacht ging voorbij, nog een koude nacht; bitter koud voor september. Het bed was groot en leeg, en ik verlangde wanhopig naar Victor aan mijn zijde. Ik sliep onrustig en droomde dat hij me aanraakte, dat zijn warme armen de mijne omstrengelden. Ik werd wakker in de lege duisternis, gekweld door angst om Victor ... Ik herinnerde me zijn nachtmerries.

De volgende ochtend had ik nog steeds geen nieuws. Ik belde verschillende mensen die iets konden weten over de gebeurtenissen in de technische hogeschool. Niemand had enige zekerheid ... Dan

belde Quena weer ... Ze had vernomen dat de arrestanten van de UTE naar het *Estadio Chile* waren gebracht, het grote boksstadion waar Victor zo vaak had gezongen en waar de festivals hadden plaatsgevonden. Ze wist niet zeker of Victor er ook bij was; de meeste vrouwen waren weer vrijgelaten en van hen had ze het nieuws gekregen ... Maar ze waren er niet zeker van of Victor met de anderen gearresteerd was, want ze waren van de mannen gescheiden gehouden.

In de namiddag ging de telefoon. Met bonzend hart nam ik op. Een onbekende stem, erg nerveus, vroeg naar '*compañera* Joan ...' 'Ja, ja.' En dan kreeg ik een bericht: '*Compañera*, je kent me niet, maar ik heb een boodschap voor je van je man. Ik ben net vrijgelaten uit het *Estadio Chile* ... Victor is daar ... Ik moest je zeggen dat je je kalmte moet bewaren en met de kinderen in huis blijven ... Hij heeft de wagen achtergelaten op de parkeerplaats voor de technische hogeschool, misschien kan iemand die voor je gaan halen ... Hij denkt niet dat hij uit het stadion zal worden vrijgelaten.'

'Dank je voor het bellen, *compañero*, maar wat bedoelde hij daarmee?'

'Dat is wat ik je moest zeggen. Veel geluk, *compañera*!' En hij haakte in.

Toen Quena even later belde, vertelde ik het haar. Ze ging meteen aan de slag om meer te weten te komen, om te zien wat de beste manier was om Victor vrij te krijgen. Ze ging zelfs naar kardinaal Silva Henriquez en vroeg hem om tussenbeide te komen. Zelf kon ik niets ondernemen; ik was doodsbang om Victor te identificeren, als ze hem al niet hadden herkend. Bovendien had hij me zelf gezegd om niets te doen, en ik nam aan dat hij daar goede redenen voor had. En ik had een blind vertrouwen in de macht en de efficiëntie van de Communistische Partij; die zou toch wel weten wat de beste manier was om mensen als Victor te redden?

Zelfs in dit stadium besepte ik nog niet echt welke gruwelen zich afspeelden. Nieuws en echte informatie ontbraken volledig, maar geruchten waren er in overvloed. Een belangrijke politieke leider belde me op me het bericht dat generaal Prats uit het noorden oprukte met een leger ... Dit moest het begin zijn van de burgeroorlog waarvoor we gewaarschuwd waren. (Pas later vernamen we dat generaal Prats gevangengenomen was. In de nacht van 10 september, nog voor de coup echt begon, was het leger 'gezuiverd' van alle

officieren die verdacht werden van sympathie voor Allende's regering.)

Op vrijdag werd het uitgaansverbod korte tijd opgeheven. Ik besloot om naar de andere kant van Santiago te gaan om de wagen op te halen. Ik vond dat we die thuis moesten hebben voor het geval dat we overhaast zouden moeten vluchten. Het was de eerste keer dat ik uit de buurt wegging, en in het licht van de middagzon leek alles onnatuurlijk normaal: de bussen reden weer en er was eten te koop in de winkels. Het enige abnormale was het grote aantal soldaten op straat, op alle hoeken. Maar er waren heel wat mensen op de been; ze liepen haastig, met uitdrukkingloze gezichten. Terwijl de bus langzaam vorderde over de Alameda, passeerden we het Moneda-paleis — of liever het geraamte ervan — dat van het plein was afgescheiden door een touw. Er liepen veel mensen voor heen en weer. Ik denk dat ze benieuwd waren naar het resultaat van het bombardement en de brand. Maar niemand toonde enige emotie, geen woede of droefheid, geen voldoening.

In het centraal station en de kraampjes ervoor was het even druk als altijd. Ik stapte van de bus en aarzelde op de hoek van de straat die naar het *Estadio Chile* leidde. Ik stond te kijken naar de menigte die eromheen stond, naar de bewakers met hun machinegeweren in aanslag. Je kon er onmogelijk in de buurt komen, en wat kon ik er trouwens gaan doen? Ik liep de paar straten verder naar de technische hogeschool ... De campus en het moderne gebouw lagen er onwaarschijnlijk verlaten bij ...

En dan realiseer ik me dat de grote glazen ramen en deuren allemaal gebroken zijn. De gevel is geschonden en overdekt met kogelgaten. Het parkeerterrein voor het gebouw, gewoonlijk overvol, is leeg. Alleen ons kleine wagentje staat eenzaam in het midden. Er moeten militaire wachtposten in de buurt zijn, maar ik merk ze niet op. Ik zie alleen een oude man die wat verder op een muurtje zit. Ik loop werktuiglijk naar de auto. Terwijl ik naar mijn sleutels tast merk ik dat ik in een bloedplas trap die van onder de wagen loopt ... Waar het raampje zat is nu niets meer ... De wagen ligt vol glasscherven. Ik denk: 'Dit kan onze auto niet zijn,' en ik probeer of de sleutels passen. Dan zie ik dat de oude man naar me toe komt. 'Wie ben je?' roept hij. 'Dit is mijn wagen,' stamel ik, 'de wagen van mijn man. Hij heeft hem hier achtergelaten.' 'Dan is het goed,' 'Ik lette erop voor

Don Victor. Kijk, ik vond zijn identiteitskaart op de grond. Die kan jij maar beter nemen.' En hij geeft ze mij.

'Maar waar komt al dat bloed vandaan, wiens bloed is dit?' vraag ik.

'Och, iemand zal een dief hebben neergestoken die de auto wilde stelen. Hier is de laatste tijd heel wat bloed gevloeid. Je kan maar beter zo gauw mogelijk weggaan. Het is hier niet veilig.' Hij helpt me de glasscherven opruimen zodat ik kan rijden en helpt me op weg.

Dat was op vrijdag. Ik weet niet hoe ik de zaterdag ben doorgekomen. Mensen belden me op. Ik belde mensen op. Marta kwam me opzoeken. Angel was gearresteerd en naar het nationaal stadion gebracht. Ik kreeg ook slecht nieuws over andere vrienden. De leiders van de Unidad Popular waren allemaal gevangengenomen of ondergedoken, opgejaagd als misdadigers. Andere vrienden waren spoorloos.

Zaterdagnacht lag ik op het bed — slapen kon ik niet — en staarde urenlang naar het plafond. Een nieuwe, koude wanhoop bekreep me. Plots schoot ik met bonzend hart overeind. Victor was er niet.

Zodra het licht was ging ik naar de kleerkast en haalde kleren boven die ik in geen tijden gedragen had ... Kleren van *Marks & Spencer*, erg respectabel, waarmee ik er als een buitenlandse zou uitzien. Ik stak mijn haar op, zette een donkere bril op en trachtte al mijn moed samen te rapen. Ik wilde naar de Britse ambassade gaan en daar om hulp vragen voor Victor. Het was natuurlijk nog te vroeg. Ik moest het einde van de spertijd afwachten. Het was zondag, en dus moest ik niet naar de ambassade in het centrum gaan, maar naar het huis van de ambassadeur. Het was een van die grote herenhuizen in de *barrio alto*, met een smeedijzeren hek, gesloten en met politiebewaking ervoor. Geen teken van leven. Ik belde aan en wachtte tot een bediende naar buiten kwam. 'Ik ben een Brits onderdaan. Ik heb hulp nodig.'

Ik dacht dat hij het hek zou openmaken, maar nee. Hij zei dat ik moest wachten. Ik wachtte. De politiemannen bekeken me van kop tot teen. Ik vroeg me af of ik er wel Brits genoeg uitzag. Toen ging de voordeur van het huis open en een op en top Britse jongeman kwam naar het hek toe. 'Ach, sorry voor deze melodramatische toestand. Orders van hogerhand, ziet u. Wat kan ik voor u doen?'

Stotterend, in onsamenvangend en stuntelig Engels, legde ik hem

uit dat mijn man in het *Estadio Chile* was, dat ik wanhopig bezorgd om hem was en dat ik hun hulp inriep. Hij gluurde naar me door het stevig gesloten hek en zei: 'Maar is hij wel een Brits onderdaan? U weet dat we anders niets kunnen doen.' 'Nee, hij is een Chileen, maar ik vrees dat hij in het bijzonder gevaar loopt omdat hij erg bekend is. Probeert u alstublieft om hem vrij te krijgen ... Misschien is hij er al beter aan toe als ze weten dat de Britse ambassade zich zijn lot aantrekt.'

'Ik geloof niet dat we erg veel kunnen doen. Maar in dit geval is het wellicht aangewezen dat onze marine-attaché bij de militaire overheid navraag naar hem doet. Ik zal zien wat we kunnen doen ... Ik kan niets beloven. Ik zal u opbellen als ik meer weet.'

Dus ging ik weer naar huis en vroeg me af of ik juist had gehandeld. Ik hoopte dat ik Victor niet had verraden. Als hij zijn identiteitskaart had weggegooid, dan was dat in de hoop dat men hem niet zou herkennen. *Tenzij hij al dood was.*

Maandag is een gat in mijn herinnering. Blijkbaar ben ik in leven gebleven. De militairen hebben verordend dat we morgen de vlaggen moeten uithangen voor de *Fiestas Patrias*, het feest van de Chileense onafhankelijkheid.

Dinsdag 18 september

Zowat een uur na het einde van de spertijd hoor ik dat er aan de deur wordt gerammeld, alsof iemand naar binnen wil. De deur is nog op slot ... Ik kijk uit het badkamerraam en zie een jongeman staan. Hij ziet er ongevaarlijk uit, dus ga ik naar beneden. Hij spreekt erg zacht. 'Ik zoek de *compañera* van Victor Jara. Is dit zijn huis? Je moet me vertrouwen — ik ben een vriend.' Hij toont me zijn identiteitskaart. 'Mag ik even binnen komen? Ik moet je spreken.' Hij ziet er nerveus en erg bezorgd uit. Hij fluistert: 'Ik ben lid van de Communistische Jeugd.'

Ik laat hem binnen en we gaan in de woonkamer tegenover elkaar zitten. 'Het spijt me, ik *moest* je opzoeken ... Ik moet je vertellen dat Victor dood is ... We hebben zijn lichaam gevonden in het lijkenhuis. Een van de *compañeros* die daar werkt heeft hem herkend. Wees asjeblief moedig, je moet meegaan om te zien of hij het is ... Droeg hij een donkerblauwe onderbroek? Je moet meegaan, want zijn lichaam ligt er nu al bijna achtenveertig uur. Als niemand hem opeist zullen ze hem meenemen en hem in een massagraf begraven.'

Een half uur later reed ik wezenloos door de straten van Santiago, met de onbekende jongeman aan mijn zijde. Hector — zo heette hij — had de afgelopen week in het lijkenhuis van de stad gewerkt. Hij trachtte een aantal van de anonieme lichamen die dagelijks werden binnengebracht te identificeren. Hij was een vriendelijke, gevoelige jongen. Hij nam een groot risico door me te komen opzoeken. Als werknemer had hij een speciaal pasje dat hem toegang verschafte tot het lijkenhuis, en hij loodste me binnen langs een zij-ingang. Het was een onaantrekkelijk gebouw, een paar meter van het hek van de hoofdbegraafplaats.

Zelfs in shocktoestand blijft mijn lichaam functioneren. Misschien zie ik er uiterlijk wel heel normaal en beheerst uit ... Mijn ogen blijven zien, mijn neus blijft ruiken, mijn benen blijven lopen ...

Langs een donkere gang komen we in een grote zaal. Mijn nieuwe vriend neemt me bij de arm om me te steunen. Ik staar naar de rijen en rijen naakte lichamen op de vloer, naar de stapels lichamen in de hoeken. De meeste hebben gapende wonden, bij sommige zijn de handen nog op de rug gebonden ... Er zijn jonge en oude doden ... Honderden lichamen ... De meeste zien er als arbeiders uit ... Honderden lichamen, gerangschikt, bij de voeten voortgesleept en op stapels gelegd door de mensen die hier werken, die vreemde, zwijgende figuren, met maskers die hen tegen de stank van verrotting moeten beschermen. Ik sta midden in de zaal, zonder het te willen zoek ik naar Victor, en een golf van woede overspoelt me. Ik voel hoe onsamenhangende klanken van protest me ontsnappen, maar Hector reageert onmiddellijk. 'Sst! Je mag geen geluid maken ... Anders krijgen we moeilijkheden ... Blijf vooral rustig nu. Ik zal gaan vragen waar het is. Ik denk niet dat het hier is.'

We worden naar boven gestuurd. Het lijkenhuis is overvol; in elk deel van het gebouw liggen lijken, ook in de kantoren. Een lange gang, rijen deuren, en op de grond een lange rij lichamen, gekleed deze keer. Sommigen zien er eerder als studenten uit. Tien, twintig, dertig, veertig, vijftig ... En dan, in het midden van de rij, vind ik Victor.

Het was Victor, al zag hij er broodmager uit ... Wat hebben ze met je gedaan, dat je in een week zo bent weggeteerd? Zijn ogen waren open, zijn blik leek nog even intens en uitdagend, ondanks een

hoofdwonde en vreselijke kneuzingen op zijn wang. Zijn kleren waren gescheurd, zijn broek hing om zijn enkels, zijn trui was tot onder zijn oksels opgetrokken, zijn onderbroek hing in flarden rond zijn heupen, alsof ze met een mes of een bajonet was bewerkt ... Zijn borst was doorzeefd met kogels en zijn onderbuik vertoonde een gapende wonde. Zijn handen hingen in een vreemde hoek aan zijn armen, alsof zijn polsen gebroken waren ... Maar het was Victor, mijn man, mijn minnaar.

Op dat ogenblik ging ook in mij iets dood. Ik voelde een deel van me sterven terwijl ik daar stond. Onbeweeglijk en zwijgend, niet in staat om te verroeren of te spreken.

Hij had eigenlijk moeten verdwijnen. Het was alleen omdat iemand zijn gezicht tussen de honderden anonieme lijken had herkend, dat hij niet in een massagraf was begraven. Anders had ik nooit geweten wat er van hem geworden was. Ik was de werkman die hem had aangewezen dankbaar, en ook de jonge Hector — hij was amper negentien — die het risico had genomen om me op te zoeken. Hij had mijn naam en adres gevonden in het archief van de *Identificaciones*. Hij had de medewerking gevraagd van andere mensen in het bevolkingsregister. Iedereen had geholpen.

Nu was het nodig om Victors lichaam officieel op te eisen. De enige mogelijkheid was om hem meteen van het lijkenhuis naar het kerkhof te brengen en hem te begraven ... Zo luidde het reglement. Ze stuurden me naar huis om mijn trouwakte te halen. Ik moest opnieuw door Santiago rijden, nu alleen. De hele stad vlagde voor het onafhankelijkheidsfeest. Ik kon mijn kinderen nog niets vertellen. Het lijkenhuis was niet goed voor hen. Maar mijn vrienden en studenten hadden gebeld om te weten hoe het met ons ging. Een van mijn goede vrienden, iemand die zichzelf een *momio* noemde, stond erop om met me mee te gaan. Vreemd genoeg heette hij ook Hector.

Het nam uren in beslag om alle documenten in orde te maken en te voldoen aan de wettelijke schikkingen. Om drie uur in de namiddag wachtte ik nog steeds op de binnenplaats voor het souterrain van het lijkenhuis. Daar zou Victors lichaam worden vrijgegeven, had men me verteld. Hier waren nu ook andere vrouwen. Ze overliepen de nutteloze lijsten die buiten werden opgehangen: een nummer, geslacht, 'onbekend', daar of daar gevonden. Om de paar minuten

kwam een gesloten legertruck met een rood kruis voor de poort rijden, het soutterain in. Daar werd de vracht lijken uitgeladen, en dan vertrok de wagen opnieuw op zoek naar meer.

Eindelijk was alles afgehandeld. Met de kist op een handkar gingen we op weg naar de begraafplaats. Bij de poort kwamen we tegenover een legertruck met nog meer lijken te staan — iemand zou uit de weg moeten gaan. De chauffeur toeterde en maakte woedende gebaren, maar we bleven zwijgend staan tot hij achteruit reed en Victors kist liet passeren.

Het duurde zeker twintig minuten of een half uur om de lange weg af te leggen naar de achterkant van het kerkhof, waar Victor begraven moest worden. De kar piepte en rammelde over de oneffen grond. We liepen steeds maar door, met Hector, mijn nieuwe vriend, aan de ene kant, en Hector, mijn oude vriend, aan de andere kant. Pas toen Victors kist verdween in de nis die ons was toegewezen, stortte ik bijna in. Maar ik voelde niets, ik had geen enkele emotie. Alleen de gedachte aan Manuela en Amanda thuis, die zich afvroegen wat er gebeurde en waar ik was, hield me in leven.

De volgende dag maakte de krant *La Segunda* in een klein bericht melding van Victors dood, alsof hij vredig in zijn bed was gestorven: 'De begrafenis had in alle intimiteit plaats, alleen verwanten waren aanwezig.' Dan kwam het verbod om Victors naam nog ooit in de media te vermelden. Maar bij de televisie waagde iemand zijn leven door in de soundtrack van een Amerikaanse film een paar maten van 'La plegaria' in te lassen.

Het kostte me maanden, jaren, om een fragmentarisch beeld te krijgen van wat er met Victor was gebeurd in de week dat hij *vermist* was. Veel mensen konden niet eens spreken over hun *ervaringen*, waren bang om te getuigen, konden het niet verdragen om aan het gebeurde terug te denken. Onder de afschuwelijke druk en het *lyden* verloren de mensen alle besef van tijd: ze wisten niet eens *meer* op welke dagen zich de feiten hadden voorgedaan. Maar ik *verzamelde* gegevens van Chileense vluchtelingen die bij Victor waren *gewest*, die ervaringen met hem hadden gedeeld. Zo kon ik beetje bij beetje een grove reconstructie maken van wat hij had doorstaan terwijl ik thuis op hem wachtte.

Toen hij op die ochtend van 11 september de Plaza Italia bereikte, stelde Victor vast dat de militairen het stadscentrum hadden afgesloten. Daarom sloeg hij de Vicuña Mc Kenna in en reed daarna weer westwaarts over de Avenida Matta. Zo ging hij via een grote omweg naar de technische hogeschool aan de andere kant van de stad. Hij zag de tank- en troepenbewegingen, hoorde de schoten en explosies, maar hij raakte erdoorheen. Toen hij aankwam in het departement voor communicatie, vernam hij dat de radio van de hogeschool tot zwijgen was gebracht. Een groep gewapende mannen had vroeg in de ochtend de zender aangevallen vanuit het nabijgelegen radiostation van de marine en Quinta Normal. Hij moet aangekomen zijn op het moment dat de beschieting van het Moneda-paleis aan de gang was. Vanuit de school kon je de *Hawker Hunter*-jets zien, en kon je de explosies horen van de raketten die neerkwamen op het Moneda-palais, waar Allende tot het einde standhield. Je kon de rook zien opstijgen toen het gebouw ten prooi viel aan de vlammen. Kort daarna slaagde Victor erin om bij de druk gebruikte telefoon te komen. Hij vertelde me dat hij veilig aangekomen was en vroeg hoe wij het thuis stelden.

Die morgen waren er ongeveer zeshonderd studenten en docenten bijeen in de technische hogeschool. Bij de openingsplechtigheid had Allende een belangrijke toespraak willen houden. Hij wilde zijn besluit bekendmaken om een nationaal referendum te organiseren en langs democratische weg het dreigende conflict af te wenden.

Toen kwamen de eerste militaire *bandos*: de mensen op straat liepen gevaar om neergeschoten te worden, en in de vroege namiddag zou een uitgaansverbod van kracht worden. Daarop ging Enrique Kirberg, rector van de hogeschool, met de militairen onderhandelen. Hij wilde voor elkaar krijgen dat de mensen die in de school bijeen waren daar voor hun eigen veiligheid de nacht konden doorbrengen, tot het uitgaansverbod de volgende dag zou worden opgeheven. Dit werd toegestaan, en iedereen kreeg het bevel om in de gebouwen te blijven. Op dat moment moet Victor me de tweede keer gebeld hebben. Hij vertelde me niet dat de campus omgeven was door tanks en soldaten.

De hele avond zaten ze te luisteren naar de explosies en het zware machinegeweevuur in de buurt. Men vertelde me dat Victor probeerde om de mensen rond hem op te monteren. Hij zong en kreeg hen zo ver dat ze meezongen. Ze hadden geen wapens om zich te verdedigen. Later trachtte Victor wat te slapen in het oude gebouw van de *Escuela de Artes y Oficios*.

Het machinegeweevuur hield de hele nacht aan. Een aantal mensen die probeerden in het donker uit de hogeschool weg te komen, werden ter plekke neergeschoten. Maar de echte aanval begon pas de volgende ochtend vroeg. De tanks vuurden hun zware kanonnen af op de gebouwen. Een aantal gebouwen werden zwaar beschadigd, ramen werden verbrijzeld, laboratoria, uitrusting en boeken werden vernield. Het vuur werd niet beantwoord, want er waren geen wapens in de hogeschool.

Nadat de tanks op de schoolterreinen waren doorgedrongen, kwamen de soldaten in actie. Ze dreven iedereen, ook de rector, samen op een groot binnenplein dat gewoonlijk voor sport werd gebruikt. Ze sloegen met hun geweerkolven en traptten met hun laarzen, en dwongen iedereen om op de grond te liggen met de handen op het hoofd. Victor lag daar met de anderen. Wellicht heeft hij bij het verlaten van het gebouw zijn identiteitskaart weggegooid in de hoop dat hij niet zou worden herkend.

Ze lagen langer dan een uur op de grond. Daarna moesten ze een lange rij vormen en met de handen op het hoofd naar het *Estadio Chile* lopen, een zestal blokken verder. Onderweg werden ze uitgescholden, geschopt en geslagen. Toen ze zich in rijen opstelden voor het stadion werd Victor voor het eerst herkend door een onderofficier. 'Jij bent toch die klotezanger?' Hij velde Victor met

een slag op het hoofd, en schopte hem dan in de maag en de ribben. Toen ze het gebouw binnengingen werd Victor van de anderen gescheiden en ondergebracht in een aparte gang, bij de 'belangrijke' of 'gevaarlijke' gevangenen. Zijn vrienden zagen hem in de verte, met bebloed gezicht en een wonde aan zijn hoofd. Maar ze herinneren zich de brede glimlach die hij hun toezond, dwars door de gruwel waarvan ze getuige waren. Later zagen ze hem ineengedoken tussen de stoelen zitten, de handen onder de oksels tegen de bijtende kou.

In de loop van de volgende ochtend trachtte Victor duidelijk zijn afzondering te doorbreken en bij de andere gevangenen te komen. Een getuige die op dat moment buiten in de gang wachtte zag de volgende scène. Toen Victor de klapdeuren openduwde om in de gang te komen botste hij bijna tegen een officier op, blijkbaar de onderbevelhebber in het stadion. Die was druk bezig geweest met orders en dreigementen te brullen in een microfoon. Hij was groot, blond en vrij knap. Hij stapte trots in het rond en genoot overduidelijk van zijn rol. Een aantal gevangenen hadden hem al bedacht met de bijnaam 'de Prins'.

Toen Victor tegenover hem kwam te staan, gaf hij een teken van herkenning en glimlachte sarcastisch. Hij beeldde een gitaarspeler uit en giechelde, en streek dan snel met zijn vinger over zijn keel. Victor bleef kalm en antwoordde met een of ander gebaar, maar de officier schreeuwde: 'Wat doet die smeerlap hier?' En tegen de bewakers die hem volgden zei hij: 'Laat deze in geen geval weggaan. Die is voor mij!'

Later op de dag werd Victor overgebracht naar de kelder, waar hij zich zo vaak op zijn concerten had voorbereid. Een aantal mensen hebben hem vluchtig gezien in de gang. Maar nu lag hij met bloed overdekt op de vloer, in de urine en uitwerpselen die uit de toiletten stroomden.

's Avonds werd hij teruggebracht naar de andere gevangenen in de grote zaal van het stadion. Hij kon nauwelijks lopen, zijn hoofd en gezicht waren bebloed en gekneusd, hij had een gebroken rib en had pijn van de schoppen in zijn maag. Zijn vrienden maakten zijn gezicht schoon en trachtten het hem zo comfortabel mogelijk te maken. Iemand had een potje jam en wat koekjes bij. Ze deelden het eten met drie of vier; ze doopten een voor een hun vingers in de jam en likten alles tot het laatste restje op.

De volgende dag, vrijdag 14 september, werden de gevangenen

onderverdeeld in groepen van ongeveer honderd, klaar om naar het nationaal stadion te worden overgebracht. Op dat moment was Victor wat hersteld; hij vroeg zijn vrienden om potlood en papier en begon aan zijn laatste gedicht. Een aantal van de grootste wreedheden van de militaire coup speelden zich in het *Estadio Chile* af tijdens die eerste dagen, voor het stadion werd bezocht door het Rode Kruis, Amnesty International en vertegenwoordigers van buitenlandse ambassades. (Ondanks gerechtelijke stappen en onderzoeken door juristen, ben ik er nooit in geslaagd om de namen te weten te komen van de officieren die het bevel voerden in het *Estadio Chile*.)

Duizenden gevangenen werden dagenlang vastgehouden, bijna zonder eten en drinken. Ze zaten voortdurend in het verblindende licht van schijnwerpers en verloren alle besef van tijd, van dag of nacht. Rond het hele stadion stonden machinegeweren opgesteld die met tussenpozen naar de zoldering of boven de hoofden van de gevangenen werden afgevuurd. Bevelen en dreigementen schalden door de luidsprekers. De bevelvoerende officier was een dikke man; alleen zijn silhouet was zichtbaar toen hij verklaarde dat de machinegeweren 'Hitlers zagen' werden genoemd omdat ze een man in tweeën konden rijten ... en dat zo nodig ook zouden doen. De gevangenen werden een voor een opgeroepen, alleen maar om van het ene deel van het stadion naar het andere te verhuizen. Rusten was onmogelijk. Mensen werden ongenadig afgeranseld met zweepen en geweerkolven. Een man die het niet langer kon uithouden gooide zich over de reling en stortte te pletter tussen de gevangenen beneden. Anderen kregen aanvallen van waanzin en werden voor de ogen van iedereen neergeschoten.

In het gedicht dat Victor neerkrabbelde trachtte hij voor de hele wereld tenminste iets weer te geven van de gruwelen die in Chili waren ontketend. Hij kon slechts getuigen over zijn 'hoekje van de stad', waar vijfduizend mensen gevangen werden gehouden, hij kon alleen maar gissen wat er in de rest van het land gebeurde. Hij moet zich bewust geweest zijn van de monsterlijke omvang van de militaire operatie en van de nauwgezetheid waarmee ze was voorbereid.

In die laatste uren van zijn leven kwamen de diepe wortels van zijn jeugd onder de boeren aan de oppervlakte, en hij ging de militairen zien als 'vroedvrouwen'. Als kind had hij hun komst verbonden met kreten van pijn en met een lijden dat hem ondraaglijk toescheen. Dat

beeld vermengde zich nu met de foltering en de sadistische glimlach van de Prins. Maar ook nu had Victor nog hoop voor de toekomst; hij geloofde vast dat mensen uiteindelijk sterker waren dan bommen en machinegeweren ... En tijdens de laatste verzen, waarvoor hij de muziek al in zich had — 'Hoe zwaar valt het zingen, wanneer ik moet zingen van gruwel ...' — werd hij onderbroken. Een groep bewakers kwam hem weghalen van de mensen die naar het nationaal stadion zouden worden gebracht. Snel gaf hij het stukje papier door aan een *compañero* die naast hem zat; die verstopte het in zijn sok terwijl Victor werd weggebracht. Terwijl hij het gedicht schreef hadden al zijn vrienden geprobeerd het van buiten te leren, om het zo uit het stadion mee te kunnen nemen. Ze zagen Victor nooit meer terug.

Grote aantallen gevangenen werden naar andere kampen overgebracht, maar het *Estadio Chile* bleef overvol, want er kwamen voortdurend nieuwe gevangenen bij, mannen zowel als vrouwen. Ik heb nog twee andere getuigenissen over Victor in het stadion ... Iemand die een aantal uren bij hem was geweest in de kleedkamers, die nu als folterkamers waren ingericht, bracht me een bericht van hem, een getuigenis van zijn liefde voor zijn dochttertjes en voor mij ... Op een ander moment werd hij nogmaals publiekelijk beschimpt en geslagen. De officier die ze de Prins noemden was buiten zichzelf, op de rand van de hysterie, en schreeuwde hem toe: 'Zing nu maar als je kunt, smeerlap!' Na die vier dagen van ellende verheef Victor zijn stem in het stadion en zong een strofe van 'Venceremos', de hymne van de Unidad Popular. Toen werd hij neergeslagen en weggesleurd; de laatste fase van zijn doodstrijd brak aan.

Het bokstadion ligt op een paar meter van de grote spoorweg naar het zuiden, die door de arbeiderswijk San Miguel loopt, langs de buitenmuur van de hoofdstedelijke begraafplaats. Hier vonden de mensen van de *poblacion*, vroeg in de ochtend van 16 september, zes lijken die op een rij lagen. Ze hadden allemaal afschuwelijke wonden en waren met machinegeweren doodgeschoten. Ze trachtten de doden te herkennen, en plots riep een van de vrouwen uit: 'Dit is Victor Jara!' — het was een bekend en geliefd gezicht. Een van de vrouwen kende Victor zelfs persoonlijk; toen hij in de *poblacion* zong had ze hem bij haar thuis uitgenodigd om een bonenschotel te eten. Ze stonden nog te overleggen wat ze zouden doen, toen een gesloten vrachtwagen verscheen. De mensen van de *poblacion* verstopten zich angstig achter een muur, maar ze bleven toekijken. Een groep

mannen in burger sleepten de lichamen bij de voeten weg en gooiden ze in de vrachtwagen. Van hier werd Victor wellicht naar het lijkenhuis gebracht, een anonieme dode, om in een massagraf te verdwijnen. Maar hij werd opnieuw herkend, nu door iemand die daar werkte.

Later, toen de tekst van zijn laatste gedicht me bezorgd werd, wist ik dat Victor zijn getuigenis wilde nalaten. Het was zijn laatste wapen om het fascisme te bekampen, om te strijden voor het recht van de mensen en voor vrede.

Hier zijn we met vijfduizend,
in dit hoekje van de stad.
We zijn met vijfduizend.
Met hoeveel zijn we dan samen,
in de steden en in het hele land?
Hier alleen al
tienduizend handen die zaaien
en fabrieken draaiende houden.
Hoeveel menselijkheid
blootgesteld aan honger, kou, paniek, pijn,
morele druk, terreur en waanzin?
Zes van ons zijn verloren,
als opgelost in het heelal.
Een is dood, een ander geslagen zoals ik niet geloofde
dat ooit een mens een mens kon slaan.
De vier anderen zochten het einde van hun angst —
de ene sprong in het ijle,
de andere beukte zijn hoofd tegen een muur,
maar allen hebben de lege blik van de dood.
Welke gruwelen schept het gezicht van het fascisme!
Ze voeren hun plannen uit met messcherpe precisie.
Niets is voor hen van belang.
Bloed levert hun medailles op,
slachten is een heldendaad.
O God, is dit de wereld die jij hebt geschapen,
dienden hiertoe je zeven dagen van wonderbare arbeid?
Binnen deze vier muren bestaat alleen een aantal
dat niet vooruitgaat,
alleen steeds meer naar de dood verlangt.

Maar plots wordt mijn bewustzijn wakker,
en ik zie dat dit alles geen hartslag heeft,
alleen het gedreun van machines;
de militairen zetten hun zoete gezichten op,
als vroedvrouwen.
Laten Mexico, Cuba en de wereld
het uitschreeuwen tegen deze wreedheid!
We zijn tienduizend handen
die niets vermogen.
Hoeveel in het hele land?
Het bloed van onze president, onze compañero,
zal toeslaan met meer kracht dan bommen en geweren!
Zo zal ook onze vuist weer toeslaan!

Hoe zwaar valt het zingen
wanneer ik moet zingen van gruwel.
Gruwel waarin ik leef,
waarin ik sterf.
Mijzelf te zien tussen zovelen,
en zoveel momenten van oneindigheid
waarin stilte en geschreeuw
het einde van mijn lied inluiden.
Wat ik zie zag ik nooit eerder.
Wat ik voelde en nog voel
zal leven geven aan het ogenblik ...

*Estadio Chile
September 1973*

Ik zal nooit vergeten hoe Amanda schreeuwde toen ik haar vertelde dat *El Papi* dood was. En evenmin vergeet ik ooit hoe wijs Manuela was voor haar jaren, hoe moedig ze was, hoe ze me steunde en leek aan te voelen hoezeer ik die steun nodig had.

Quena wachtte me op toen ik terugkwam van het kerkhof. Vanaf dat moment was ze altijd bij mij; ze sliep in ons huis en vergezelde me overal. Ik herinner me dat ze kleren van me leende omdat ze er geen had meegebracht; ze kon ook niet terugkeren naar haar flat, want die werd bewaakt.

Een van de eerste telefoontjes kwam van de jongeman van de ambassade. Nu was hij echt geschokt en bezorgd; zijn afstandelijke vrolijkheid was meteen over. Hij bood me alle mogelijke hulp aan, maar op dat moment kon ik hoegenaamd niets bedenken.

Korte tijd later, misschien de volgende dag, belde hij opnieuw en vroeg of ik een interview wilde toestaan aan David Wigg, een journalist die voor *The Times* werkte. Ik nam het voorstel aan; ik moest naar het centrum gaan, naar de ambassade, dat was een veilige plek voor zo'n interview. Daar werd ik voor het eerst ondervraagd over hoe ik Victors lichaam had gevonden en wat ik had gezien in het lijkenhuis. Het artikel verscheen een paar dagen later, op 28 september: *Britse vrouw vindt het doorzeefde lichaam van haar man in het lijkenhuis van Santiago na militaire coup.*

Inmiddels kreeg ik bezoek van een gezette man die me in naam van de ambassadeur condoleerde. Hij gaf me een brief met een officieel stempel, die verklaarde dat ik een Brits onderdaan was en in alle noodsituaties het recht had om contact op te nemen met de ambassade. We bewaarden die brief op een opvallende plaats in de woonkamer, voor ingeval we onwelkome bezoekers zouden krijgen. Net voor hij wegging vertelde de boodschapper van de ambassade me nog dat de ambassadeur verveeld zat met mijn 'indiscretie' om de pers te woord te staan. Buitenlandse zaken wilde ongetwijfeld met alle geweld suggereren dat alles in Chili in orde was, want het lag in de bedoeling om de militaire junta zo snel mogelijk te erkennen.

Het is wellicht niet verwonderlijk dat onze vrienden bezorgd waren over onze veiligheid, maar ik geloof dat we beschermd werden

door de magie van mijn Brits paspoort en door het feit dat de ambassade al voor mij was opgetreden. Ons huis leek een betrekkelijk veilige plek ; dat dachten we althans toen Patricio op een dag verscheen om Manuela te bezoeken en in ons verdriet te delen. Hij was voortvluchtig en sliep elke nacht in een ander huis, want hij stond op de lijst van gezochten, samen met honderden mannen en vrouwen. Daaronder waren mensen die een week eerder nog minister waren in een wettige regering, of senator, volksvertegenwoordiger of gemeenteraadslid. Nu werden ze opgejaagd als misdadigers.

Patricio was op 11 september in de faculteit geweest. Zoals andere universiteitsgebouwen was ook de faculteit aangevallen en ingenomen door de militairen. De soldaten waren in zo'n toestand —doodsbang en tegelijk in vervoering— dat hun acties buitengewoon gewelddadig waren en volkomen abnormaal, alsof ze verdoofd waren.

In de faculteit waren de mensen bijeen die daar werkten: de dansers, muzikanten, administratief en technisch personeel. Niemand was gewapend. Zowel voor als na de coup werd er in de faculteit herhaaldelijk naar wapens gezocht, maar zonder resultaat. Er waren ook nooit wapens geweest, maar Patricio en de andere leidende figuren van de faculteit werden verantwoordelijk geacht voor een of ander mythisch arsenaal. Daar kwam nog bij dat de radiozender op de twaalfde verdieping tot op het moment van de inname in de ether was gebleven, samen met radio Magallanes trouw aan Allende en de wettige regering. Dat feit leverde nu de beschuldiging van 'subversie' op.

Op de maandag na de coup hadden de militairen een algemene hervatting van het werk verordend. Die eerste dag had Patricio, als leider van het dansdepartement, een vergadering in de grote balletstudio toegesproken. Hij had de militaire coup in krachtige termen veroordeeld en eer bewezen aan Salvador Allende. Hiermee had hij zijn positie zeker niet verbeterd. De grote meerderheid van de aanwezigen stond aan zijn kant, al waren velen bang voor zijn openhartigheid. Maar een van de dansers barstte in een hysterische huilbui uit en schreeuwde hem toe dat hij moest ophouden. Terzelfder tijd liep hij naar de deur en bekende dat hij Patricio zou moeten aangeven. Hij behoorde blijkbaar tot de mensen die de militaire overheid een lijst hadden bezorgd met aanhangers van Allende in de faculteit ... Maar ook voor hem was het moeilijk om een

man aan te geven die hij als kunstenaar bewonderde en die zijn leraar was geweest. Op dat moment bestond er geen twijfel meer over het lot van de arrestanten.

We overtuigden Patricio om bij ons te blijven in plaats van weer de straat op te gaan, waar hij het risico liep om aangehouden te worden — vooral omdat zijn identiteitskaart op de dag van de coup in beslag was genomen. Ondertussen vernamen we dat een aantal van onze collega's uit het ballet waren aangehouden en naar het nationaal stadion gebracht. Onder hen Gaston, lid van het Ballet Popular, die we al kenden van toen hij nog een kleine jongen was, en twee Uruguese dansers die zich nooit met de Chileense politiek hadden ingelaten. Zij waren gearresteerd omdat Uruguezen en Brazilianen automatisch als extremisten beschouwd werden. Rodolfo Reyes, de Mexicaanse leider van het Chileense Nationale Volksballet, werd in afschuwelijke omstandigheden gevangen gehouden, alleen maar omdat hij met de groep een tijdlang in Cuba had gewerkt. We vernamen dat Angel nog steeds gevangen zat. Dr. Enrique Paris, een van de leiders van de hervormingsbeweging en lid van de hoge raad van de universiteit van Chili, was in het Moneda-paleis aangehouden en sindsdien verdwenen; zijn lichaam werd nooit teruggevonden. Uit het Manuel de Salas kwam het bericht dat een groot aantal van de leraren en de oudste leerlingen waren gearresteerd ... De nachtmerrie was eindeloos.

We meenden dat Patricio het beste asiel kon vragen in een van de buitenlandse ambassades; veel van onze vrienden en collega's deden dat. De meeste waren overvol, maar het was nog mogelijk om in de Hondurese ambassade te komen. Op een dag kwam een oude dame met een bontmantel Patricio ophalen in een grote, luxueuze auto — alleen als je er rijk en goedgekleed uitzag werd je niet tegengehouden en ondervraagd. Een vriend reed voorop met zijn wagen om te zien of de kust veilig was. Ik vormde met onze wagen de achterhoede — waarom was me niet echt duidelijk, maar in nood kon ik misschien helpen. We hadden vernomen dat de ambassade op een bepaald moment van de dag niet werd bewaakt, en dat klopte. Toen Patricio veilig binnen het smeedijzeren hek was bij de grote groep vluchtelingen, vroeg ik me af of ik hem ooit zou weerzien. Het was maar goed dat hij weg was. Later begreep ik uit de praatjes van de kinderen dat de hele buurt had geweten dat Patricio in ons huis was ondergedoken. Maar niemand had hem aangegeven. Misschien

vonden ze dat we al genoeg gestraft waren.

Amper een paar dagen na Victors eenzame begrafenis, vernam ik dat Pablo Neruda op 23 september was gestorven in een ziekenhuis in Santiago, waar hij uit Isla Negra was heengebracht. De schok en de gruwelen van de coup hadden een fatale crisis in zijn ziekte veroorzaakt. In de groteske nachtmerrie die we beleefden leek zijn dood onvermijdelijk, bijna passend.

Zijn begrafenis werd aangekondigd voor 25 september. Het was belangrijk om erheen te gaan, al waren veel mensen bang om op de zwarte lijst te komen of te worden aangehouden wanneer ze in het openbaar hulde zouden brengen aan een communistische dichter.

Toen Quena en ik aankwamen was de kist al uit het huis gehaald. Onderaan de steile helling van de San Cristobal-heuvel werd de rouwstoet gevormd; het ging er vrij verward aan toe in de smalle straat. Matilde, Neruda's vrouw, had de hele nacht bij zijn lichaam gewaakt; tijdens de spertijd hadden onbekenden het huis geplunderd en vernield ... de kist had tussen glasscherven gestaan, in het water dat uit de gebroken leidingen stroomde, tussen boeken en papieren die verscheurd, door elkaar gegooid en vertrapt waren.

Maar honderden mensen waren ter ere van Neruda samengekomen, ondanks de soldaten langs de straten, hun machinegeweren dreigend in aanslag, ondanks de geheime politie die onder de menigte uitkeek naar gezochten. Quena en ik liepen aanvankelijk bijna vooraan in de stoet, maar we raakten steeds verder achterop, omdat ik onmogelijk vlugger kon lopen; elke stap kostte me moeite. Terwijl we naar het kerkhof liepen hoorde ik telkens andere mensen in de menigte gedichten van Neruda reciteren, vers na vers, de dreigende uniformen om ons heen tartend. Op een bouwwerf, hoog op een steiger, zag ik arbeiders in de houding staan met hun gele helmen in de hand; andere stonden op het voetpad tussen de soldaten.

Sube a nacer conmigo, hermano ('Sta op en word met mij herboren, broeder'); 'Kom en zie het bloed in de straten ...' Neruda's verzen kregen een nog grotere betekenis naarmate stem na stem ze overnam, in de zichtbare aanwezigheid van het fascisme. Onder het lopen wist ik dat ik niet alleen was. Ik wist dat we ook Victor ten grave droegen en alle andere *compañeros* die door de militairen waren vermoord en naamloos in massagraven gegooid. De aanwezigheid van tientallen buitenlandse journalisten, filmploegen, televisiecamera's, beschermde ons tegen inmenging en agressie. Toen de rouwstoet aankwam bij

de rotonde voor de grote poorten van de begraafplaats, reed een konvooi van gepantserde trucks in de andere richting om de rotonde heen, hoog boven ons uitstekend. De menigte reageerde met kreten; *Compañero Pablo Neruda, presente, ahora y siempre! Compañero Salvador Allende, presente, ahora y siempre! Compañero Victor Jara, presente, ahora y siempre!* Toen werd de Internationale ingezet, eerst aarzelend en gespannen, maar dan steeds krachtiger tot iedereen meezong. Het was de laatste publieke demonstratie van de Unidad Popular in Chili, en het eerste openlijke teken van verzet tegen een fascistisch regime.

Het was tijdens die mars, in die menigte, dat ik besepte dat, hoewel Victor dood was en ik alleen stond, ik nooit eenzaam zou zijn. Er was eerst een sterk gevoel van verbondenheid in de collectieve gedachte; het volk was dodelijk gewond maar zou de strijd niet laten. Ik werd me levendig bewust dat ik tegenover hen, en tegenover Victor, een verantwoordelijkheid had. De gedachte aan Victor, die me altijd vreugdevol en gelukkig gestemd had, werd nu een bron van pijn, van ondraaglijk lijden. Dat was een van de moeilijkste dingen om te aanvaarden. Ik wist dat ik mijn smart moest ombuigen tot een wapen om terug te vechten. Geen wapen om mijn haat mee bot te vieren, maar om op te komen voor mijn recht. Ik wilde me Victor's leven herinneren, zijn volle, creatieve leven, en niet zijn afschuwelijke dood ... En dat recht zou ik pas verwerven wanneer hij en zijn liederen buiten het bereik waren van de misdadigers die hem en alles wat hij vertegenwoordigde tot zwijgen wilden brengen.

We stonden rond Neruda's tijdelijke graf — later zou zijn lichaam verder naar achter verplaatst worden op het kerkhof, dicht bij Victor's graf — en luisterden naar de toespraken onder een grijze, bewolkte hemel. Veel mensen kwamen me omhelzen, mensen die ik niet kende, vrienden die ik nooit weerzag; alleen vond ik later de naam van ten minste één van hen in de lijsten van 'verdwenen personen'.

Het nieuwe Chileense lied werd met de Unidad Popular geïdentificeerd en was een belangrijke factor geworden, een emotioneel, bindend, inspirerend element. De militairen gingen zelfs zover dat ze de inheemse instrumenten 'subversief' verklaarden. Ze verboden niet alleen Victor's naam maar ook zijn muziek en die van alle kunstenaars van het nieuwe Chileense lied. Ze plunderden de kantoren van DICAP en vernietigden al het materiaal en de

moedertapes die ze er vonden. Ze bevelen Odeon/EMI om ook hun opnamen te vernietigen. Als de militairen bij een huisbezoek platen aantreffen van Victor, de Parra's, Quilapayun of Inti-Illimani, betekende dat bijna zeker arrestatie. Op hun plundertochten in flats en huizen legden de militairen beslag op alle 'marxistische propaganda'; boeken en platen werden op brandstapels gegooid.

De media trachtten de indruk te wekken dat de toestand in het land 'normaal' was, op enkele weerstandsnesten, sluipschutters en gevaarlijke marxistische extremisten na. En als je oppervlakkig in buurten als de onze rondkeek kon je hen ook geloven, als je niet lette op het geratel van de machinegeweren tijdens de nachtelijke spertijd, en op de militaire patrouilles die voortdurend in de straten rondreden, huizen binnenvielen en aanhoudingen verrichtten. Als bij toverslag lagen er weer etenswaren en andere essentiële goederen in de winkels, aangevoerd uit de geheime voorraden die waren aangelegd om kunstmatige schaarstes te creëren. Er was weer toiletpapier en waspoeder te koop. Alleen verschilde de prijs — het twee- of drievoud van de vroegere, officieel vastgelegde prijzen.

Maar in de *poblaciones* reden de tanks door de steegjes en vuurden in het wilde weg op de houten huizen. Ze namen niet eens de moeite om de deuren te openen en te kijken of er kinderen binnen waren.

Elke dag dreven er nieuwe lijken in de Mapocho, of lagen ze in de arbeiderswijken in de goot. Ze werden misschien met opzet daar neergegooid om het angstklimaat te bestendigen, maar zo ont deden de militairen zich ook van geëxecuteerden uit de gevangenissen en stadions.

Ik werd omzichtig benaderd door buitenlandse journalisten. Ook door een filmploeg van de Zweedse televisie. Die grote blonde mannen en vrouwen sprongen in Santiago erg in het oog, maar ze deden werk dat even belangwekkend als gevaarlijk was. Ze maakten beelden van legeroperaties in de *poblaciones*, interviewden verwanten van de gevangenen, die angstig wachtten voor het nationaal stadion, en filmde zelfs mensen die beschutting trachtten te vinden in de ambassades. Van alle Westeuropese landen hield alleen Groot-Brittannië zijn ambassade hermetisch gesloten. De Zweedse ambassadeur Harald Edelstam, beroemd omdat hij vluchtelingen uit Nazi-Duitsland had gered, waagde eens te meer letterlijk zijn leven om dat van anderen te redden.

De Zweden spraken met me af voor een televisie-interview. Ik

moest 's ochtends vroeg naar een groot huis in de *barrio alto* gaan. Ze waarschuwden me dat het gevaarlijk zou zijn om in Chili te blijven als het programma eenmaal uitgezonden was. Ik geloof dat dat interview voor mij een keerpunt was. Het deed me de moeilijke beslissing nemen om mijn thuis in Chili te verlaten. Het was ook de eerste keer na Victor's dood dat ik zijn stem weer hoorde, in een opname van 'La plegaria' ... een stem die me begeleidde terwijl ik het relaas gaf van zijn gewelddadige dood ... En ik beseftte de kracht van de erfenis die hij me had nagelaten.

Ik moest een middel vinden om zijn platen en tapes veilig uit het land te krijgen. Zijn laatste liederen waren nog niet uitgebracht, maar gelukkig had ik een kopie van de moedertape. Iedereen wilde helpen om ze langs diplomatieke weg naar buiten te smokkelen, maar ik beleefde een angstig ogenblik. Met alle tapes in de wagen was ik op weg naar de mensen die ze voor mij zouden meenemen. Toen werd ik tegengehouden door een patrouille die dicht bij ons huis de weg had versperd. Uit mijn ooghoek zag ik hoe een groep soldaten een man uit een huis sleurden over het tuinpad. Op de vraag waar ik woonde en waar ik heen ging antwoordde ik met mijn beste Britse accent, en ze lieten me zonder verdere vragen passeren met mijn kostbare vracht. Ik hilde van opluchting.

Nu ik had besloten om weg te gaan, moest ik het huis 'ontsmetten'. Wie er ook na ons kwamen wonen, ik kon ze niet belasten met onze platencollectie vol revolutionaire liederen van overal ter wereld, en ook niet met onze boeken, documenten en affiches. De militairen of de politie waren in staat om de tuin om te spitten op zoek naar subversief materiaal of bewijzen van marxistische gezindheid. Er was zelfs iemand in moeilijkheden geraakt omwille van een boek over de Industriële Revolutie. Dus was ik verplicht om alles te verbranden ... mijn eerste ervaring met zelfcensuur.

De communicatie met vrienden was erg moeilijk omdat de telefoons werden afgetapt. Maar het bericht dat ik het land ging verlaten deed toch de ronde, en een aantal vrienden — de moedigste en diegene die zelf niet in moeilijkheden waren kwamen me opzoeken. Ik ging niet meer naar de faculteit waar ik bijna twintig jaar had gewerkt.

Een afscheid dat me altijd zal bijblijven was dat van een vrouw uit een *poblacion*, die ik jaren had gekend. Ze kwam afscheid nemen uit naam van de vele vrienden die Victor in haar buurt had gehad. Ze

vertelde me hoe de militairen in het wilde weg schietend de *poblacion* waren binnengekomen. Ze hadden de mannen bijgedreven en hen naar het stadion gebracht. Niemand kon vernemen wat er met de mannen gebeurde of hoe lang ze gevangen zouden blijven. 'Wat we nog misten was haat,' zei de vrouw, 'Haat kenden we niet. Nu hebben ze ons geleerd wat dat is.'

De avond voor we het vliegtuig namen bereikte ons een laatste bericht van Victor. Een lange reeks *compañeros* hadden het elkaar doorgegeven. Het was afkomstig van een gevangene die tijdens Victors laatste uren een tijdlang met hem opgesloten zat in de kelder van het stadion. Victor wist toen al zeker dat ze hem zouden doden en dat hij ons nooit meer zou weerzien ... de boodschap luidde dat hij meer van me hield dan van wat ook ter wereld, en dat ik moedig moest zijn en zijn strijd voortzetten.

De volgende dag verlieten Manuela, Amanda en ik ons huis, elk met slechts een koffer, op weg naar de Britse ambassade waar de consul ons opwachtte om ons naar het vliegtuig naar Londen te brengen.

De tuin was prachtig, de *canelo* en de mimosaboom stonden rijkelijk in het groen, weldra zou de blauweregen bloeien ... Monica en Carola wuifden ons vanaf de drempel na. Toen de taxi van het binnenplein wegreed, kwam een klasvriendinnetje van Manuela aanlopen om afscheid te nemen; ook haar vader was vermoord ... 'Asjeblief, vertel aan de mensen buiten wat er hier gebeurt !'

WOORDENLIJST

- adobe* stenen of muren van samengeperste leem; een gebruikelijke bouwmethode in de droogste streken van Latijns-Amerika.
- Alameda* een andere naam voor de hoofdstraat van Santiago, de Avenida Bernardo O'Higgins, genoemd naar de man die Chili van de Spanjaarden bevrijdde.
- altiplano* hoogvlakte van de Andes, hoofdzakelijk gelegen in Bolivia en Peru. Hoogte varieert van ongeveer 1.800 tot 3.600 meter.
- anticucho* een Latijns-Amerikaans vleesspitje.
- arrollado* hartig gekruid, bereid vleesrolletje; in Zuid-Chili gewoonlijk varkensvlees.
- Barrancas* arbeiderswijk in Santiago.
- barrio alto* 'hoge wijk'; de rijke oostkant van Santiago, gelegen in de uitlopers van de Andes.
- bombo* soort trom uit het noorden van Chili.
- brasero* open komfoor of ijzeren schaal, bestemd om houtskool in te branden.
- BRP Brigada Ramona Parra*, groep muurschilders van de Jongcommunisten.
- canto a lo divino, canto a lo humano, canto por travesura* drie categorieën van volksliederen; *divino* over religieuze thema's, *humano* over wereldse en *por travesura* over komische, schunnige thema's.
- charango* klein snaarinstrument met het schild van een gordeldier als klankkast; gebruikt in de muziek van de *altiplano*.
- chicha* halfgegist likeur, lijkt op bier; gemaakt van appels, druiven of mais; appel*chicha* smaakt als cider.
- chuico* vijf- of tien-literwijnflessen, gewoonlijk gevat in vlechtwerk.
- coligüilla* bijnaam voor prostituée.
- CORA Corporacion de la reforma Agraria*, organisatie die de landhervorming moest uitvoeren.
- corrido* soort dans.
- cuatro* kleine viersnarige gitaar uit Venezuela.
- cueca* Chileense nationale dans.
- cumbia* soort dans.
- curanto* traditioneel gerecht met vlees, vis en schaaldieren, met hete stenen in de grond begraven en op die manier langzaam gestoofd.

CUT Central Unica de Trabajadores de Chile, overkoepelende vakbondsorganisatie, gesticht 1953; bijna alle Chileense vakbonden waren erbij aangesloten.

DICAP Discoteca del Cantar Popular, platenmaatschappij en label van het nieuwe Chileense lied.

empanada hartig gekruid Chileens vleespasteitje met uien, rozijnen, olijven en hardgekookte eieren.

FECH Federacion de Estudiantes de la Universidad de Chile, nationale studentenvereniging van de universiteit van Chili.

Fiestas Patrias 18 en 19 september, de Chileense onafhankelijkheidsfeesten.

fonda tijdelijk kraampje, gewoonlijk ingericht als bar of café, vooral gebruikelijk tijdens de *Fiestas Patrias*, in landelijke streken ook tijdens de plaatselijke jaarmarkt.

gañan boerenknecht (te arm om een paard te bezitten).

gringo buitenlander van Europese of Noordamerikaanse afkomst, doorgaans blond.

Grupo Movil speciaal opgeleide rellenbrigade van de Chileense politie.

huaso eigenaar of opzichter van een boerderij, te paard.

ICTUS onafhankelijk toneelgezelschap in Santiago.

inquilino vaste arbeider (in tegenstelling tot seizoenarbeider) op een landgoed; woont in een huis dat aan de landeigenaar toebehoort.

ITUCH Instituto de Teatro de la Universidad de Chile, theaterinstituut van de universiteit van Chili.

JAP Junta de Abastecimiento y Precios, per wijk georganiseerde comités voor prijzencontrole en distributie; opgericht tijdens de jaren van de *Unidad Popular* om de zwarte handel te bestrijden.

Jota JJCC, Juventudes Comunistas de Chile, het verbond van Jongcommunisten.

latifundio groot landgoed.

Ley Maldita 'Vervloekte Wet', bijnaam voor een wet die president Gabriel Gonzalez Videla bij het begin van de koude oorlog goedkeurde; de wet verbood de Communistische Partij en leidde tot de internering in een concentratiekamp van vele honderden die van communistische sympathieën werden verdacht; afgeschaft in 1957.

liebre kleine snelle bus met een twintigtal zitplaatsen.

machitun heidens-religieus ritueel van de Mapuche-indianen, geleid

door de *machi* of medicijnman.

maestro chasquilla klusjesman, manusje van alles, self-made loodgieter, timmerman, elektricien, bereid om elk klusje aan te nemen.

mamita 'moedertje', liefkozend woordje.

MAPU Movimiento de Accion Popular Unificado, een van de partijen van de *Unidad Popular*, in 1969 gesticht door ex-christen-democraten.

Mapuche naam van de inheemse indianen van Midden- en Zuid-Chili, die deel uitmaken van de Araukaanse bevolkingsgroep.

mate kruidenthee die uit een kalebas wordt gedronken, vooral in Argentinië.

mate con malicia *mate* met een scheutje *aguardiente*, sterke drank.

El Mercurio gevestigde rechtse krant, *The Times* van Chili.

micro autobus, gewoonlijk vrij groot en traag.

militante lid van een politieke partij.

MIR Movimiento de Izquierda Revolucionario, extreem linkse partij, in 1965 gesticht in de universiteit van Concepcion; de MIR maakte geen deel uit van de *Unidad Popular* en gaf slechts kritische steun aan Allende's regering.

mistela zelfgemaakte likeur van verschillende vruchten.

La Moneda presidentieel paleis in het centrum van Santiago.

MOPARE organisatie van kleine transportbedrijfjes; opgericht om de *Unidad Popular* te steunen tijdens de eerste ondernemersstaking, in 1972.

ojotas primitieve sandalen met leren riempjes en met zolen uit oude autobanden.

Patria y Libertad Vaderland en Vrijheid, de Chileense fascistische partij.

patron/patrona baas, eigenaar, meester, meesteres, hoofd van het huishouden.

pebre pikante saus van gehakte koriander, citroensap, olie, Spaanse peper en knoflook.

pelusas naam voor de zwervende kinderen die op straat slapen; ze worden beschouwd als toekomstige delinquenten.

peña in Spanje een literaire bijeenkomst waar dichters voorlezen uit hun werk; in Chili een plaats of evenement waar op een informele manier volksmuziek wordt uitgevoerd, terwijl het publiek aan tafels zit.

pension een café, of vaak gewoon een kamer in een huis, waar ar-

beiders tegen wekelijkse betaling een middagmaal kunnen gebruiken; ook een logement.

picoroco eetbaar schaaldier.

pituco lid van de oligarchie; verwijst ook naar het uiterlijk voorkomen en wordt vaak minachtend gebruikt voor aanstellerige personen.

piure eetbaar schaaldier.

Plaza de la Constitucion groot plein in het centrum van Santiago, voor het presidentieel paleis.

poblacion woonwijk, arbeiderswijk, dorp of nederzetting.

Providencia hoofdstraat door de *barrio alto*, met luxueuze restaurants, boetiekjes en hoge flatgebouwen.

Quechua taal van de Inka's en van de indianen in Peru, Bolivia en Noord-Chili.

Quena indiaanse fluit van bamboe, met eenvoudig, U-vormig mondstuk; gebruikt in de muziek van de *altiplano* en Noord-Chili.

Ranquil afgelegen dorp in het zuiden van Chili, waaraan de eerste — en grootste — boerenorganisatie haar naam ontleende.

roto lid van de armste klasse; minachtende term voor uiterlijk, gedrag enz ... *El Roto Chileno* — onderwerp van antropologisch onderzoek als uitdrukking van volksaard, gevoel voor relativering, enzovoort.

ruca typische, kegelvormige woning van de Mapuche, gebouwd met takken en leem.

San Cristobal grote heuvel in het noord-oosten van Santiago, vrij dicht bij het centrum; een gammele kabelbaan voert naar de top.

Santa Lucia kleinere heuvel, nog dicht bij het centrum, tegenover de katholieke universiteit; op de heuvel ligt een park.

sirilla Chileense volksdans.

surazo krachtige zuidenwind.

tancazo de mislukte coup tegen de *Unidad Popular* op 29 juni 1973, onder leiding van kolonel Roberto Souper, bevelhebber van de tweede tankdivisie (vandaar de naam *tancazo*).

tiple twaalfsnarige gitaar uit Colombia.

tortilla platte ronde koek uit maisbloem.

UTE *Universidad Tecnica del Estado*, de rijkstechnische hogeschool; de campus van Santiago lag ten westen van het centrum, naar de luchthaven toe, aan de tegenovergestelde kant van de *barrio alto*.

vega markt, in het bijzonder voor groenten en fruit.

venceremos wij zullen overwinnen.

villancico kerstvertelling.

zampoña rieten panfluit, gebruikt door de indianen van de *altiplano* ;
voor een volledige toonladder zijn twee *zampoñas* nodig, die elk
door een andere muzikant worden bespeeld.

zapateo het voeten- en hielengestamp van de volksdansen.

'Toen ik op 15 oktober 1973, op Pudahuel Airport, Santiago, naar het vliegtuig liep in gezelschap van de Britse consul, had ik geen identiteit. Wie ik ook was geweest — danseres? choreografe? docente? vrouw? — was ik nu niet meer. Ik keek naar mijn twee dochtertjes die vòòr mij in hun stoelen klauterden; ze waren allebei bleek en bedrukt en maakten niet eens ruzie over wie aan het raampje mocht zitten, en ik besepte maar al te goed dat ze nu helemaal op mij aangewezen waren. Ik had hen immers ook nodig om verder te leven. Ik wist dat een stuk van mij dood was, gestorven met de man wiens lichaam nu in een kist lag in een betonnen nis, hoog in de achtermuur in de hoofdbegraafplaats van Santiago.'

Zo begint het aangrijpende relaas van Joan Jara, de vrouw van de Chileense zanger Victor Jara, die in 1973 een van de eerste slachtoffers was van de militaire staatsgreep. Tien jaar heeft het geduurd voor ze de juiste woorden vond om het verhaal van Victor zuinig, maar gepassioneerd te vertellen. Het verhaal van hun liefde, van de Chileense euforie onder Allende, van het culturele elan waarin Victor een sleutelrol speelde, en dan het brutale einde.

